

**ASOOSAMOOTA GAGGABAABOO FAYYADAMUUDHAAN
DANDEETTII BARREEFFAAMA AFAAN OROMOO
DUBBISUU GABBISUU (QORANNOO YAALII BARATTOOTA
KUTAA 11^{FFAA} IRRATTI GAGGEEFFAME)**

MASARAT YOHAANNIS TOLASAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSIIISUUF GAMISAAN GUUTTACHUUF
DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII YUUNVARSITII
FINFINNEE**

SADAASA 2011/2018

FINFINNEE

**ASOOSAMOOTA GAGGABAABOO FAYYADAMUUDHAAN
DANDEETTII BARREEFFAMA AFAAN OROMOO DUBBISUU
GABBISUU BARATTOOTA AFAAN OROMOO KUTAA 11^{FFAA}
MANA BARUMSAA QOPHAA'INA GUDAR**

MASARAT YOHAANNIS TOLASAA

GORSA: DASTAA DASAALeny (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF QOPHAA'EE MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKLOORIIF DHIYAATE**

**KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZMIIFI QUUNNAMTII YUUNVARSIITII ADDIIS
ABABAA**

SADAASA 2011/2018

FINFINNE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoo barsiisuuf guuttachuuf Masarat Yohaaniisiiitiin, mata duree: *Asoosamoota Gaggabaaboo Fayyadamuundhaan Dandeettii Dubbisuu Gabbisuu Barattoota Afaan Oromoo Kutaa 11^{ffaa} Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudar* jedhu irratti qophaa'e sadarkaa ulaagaa yuunivarsiitiin kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallaattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Ittigaafatamaa Muummee yookiin Walitti qabaa Sagantaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axeerara

Kaayyoo guddaan qorannoo kanaa asoosamoota gaggabaabootti fayyadamuun dubbisa barsiisuun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo gabbisuu qorachuu dha. Kanaafis qorannichi mala yaaliin gaggeeffameera. Odeeffannoon qormaataafi afgaaffiin barsiisotaan funaanameera. Qaacesii amamtaa sooft weera spss gargaaramuun independent T- testiin hojetameera. Mala qorannoo kana akka deegaraniif barsiisota afaan oromoo barsiisan ana malee 4 qofaa waan ta'aniif arfan isaaniyyuu afgaaffiif filatamaniiru. Daree 11^{ffaa} A akka iddattoo akkayyoon filataman isaan immoomala iddattoo carraan bakka lamatti 40 afurtamaan garee yaalii garee mitiyaaliitiin qoodamaniiru. kana booda garee lachuufuu qormaata dubbisa yaalii duraa kennameeraaf. Garaagarummaan isaas softweera spss vershina 24 fayyadamuun T-testiin hojjetameera. Qaphxiin isaas ($T=0.497$ $df=78$ $p=0.621$) waan ta'eef garaagarummaan istaatiksiin qabatamaa ta'eirratti hin mul'anne. Kunis Diin akka kooheen Diin ibsutti Effect size 0.1 waan ta'eef walitti dhufeenya dadhabaa (weak effect ta'uu isaa agarsiisa) kanaafuu qorattuun garee lamaanuu barsiisuuf itti fufte. Garee yaalii asoosamoota gagabaaboo fayyadamuun dubbisa dubbisuu barsiistee garee mitiyaaliin immoo dubbisa biro barsiiste. Dhumarrattis garee lachuufuu qormaata wal fakkaataan kennameefii qabxiin isaanii sooftweera spss vershina 24 fayyadamuun T testiin akka hojjetameetti ($T=2.422$, $df=78$, $p=0.018$) waan ta'eef garaa garummaan qabatamaan (significant relashin ship) mul'ateera. Kunis $p=0.018$ 0.05 gadi waan ta'eef. Itti dabalees akka kooheen D ibsutti $D=0.54$ waan ta'eef ciminni walitti dhufeenya isaanii (moderet effect) ta'uu isaa agarsiisa. Kanaafuu asoosama gabaaboo barsiisuuf itti fufte. Garee yaalii asoosama gabaabaan fayyadamanii dubbisa barachuun gahee akka qabu agarsiisa.

Galata

Hojiin qorannoo kanaa akka dhugoomuuf wixinee qorannoo irraa eegalee hanga xumuraatti muuxannoofi ogummaa isaanii bilchaataan osoo hinqusatiin, deeggarsa ogummaa walirraa hincitne naaf taasisaa turan, fakkeenyummaa isaanii irraanfachuu kanan hindandeenye gorsaa kiyya Dr. Dastaa Dasaalenyi galata koo onneerraa madden galatoomaan jedha.

Itti aansuun, barnoota kootiif bu'uura kan naa ta'e, fiixaan ba'iinsa qorannicha keessatti gahee guddaa kan qabuufi yaadaan na jajjabeessaa kitaabilee Afaan Ingliziirraa gara Afaan Oromoo na waliin jijjiiruun, toora interneetii irraa waan na barbaachisu barbaaduufi barreeffama kompiiteraan barreessuun hanga dhumaa kan na gargaare abbaa manaa koo Obbo Darajjee Damballoofi ijoollee koo gargaaruun rakkoo tokko malee akka baradhu kan aarsaa naaf goote mucaa wasiila koo kanan guddise durbee Caltuu Mulugeeta baay'een galateeffadha.

Akkasumas, sagantaa barnootaa kana yommuu hordofuu hamilee cimaafi deggarsa guddaa kan naaf taasise dura bu'aa mana barumsaa qophaa'ina Gudar Obbo Milkeessaa Nagaraa galata guddaan galchaaf.

Dhumarrattis, galma gahiinsa qorannoo kiyyaaf barattoota qormaata qoruunfi deeggarsa gara garaan kan na cinaa dhaabbatan barsiisota mana barumsaa Qophaa'ina Gudariin galatoomaan jedha.

Hiika Jechoota

Afaan Oromoo

Afaan Ingilizii

Afaan jalqabaa	First language
Axereeraa	Abstract
Dabalee	Appendix
Garee mitiyaalii	Control
Garee yaalii	Experimental group
Mala iddattoo	Sampling method
Mala qorannoo akkamtaa	Qualitative research
Mala qorannoo ammamtaa	Quantitative research
Toftaa Qacessa Ragaa	Method of data Analysis
Yaadrimee	Concept
Yaboo	Recommendation

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axeerara.....	i
Galata.....	ii
Hiika Jechoota.....	iii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA.....	1
1.1. Seenduuba Qorannichaa.....	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa.....	3
1.3. Kaayyoo Qorannichaa.....	4
1.3.1. Kaayyoo Gooroo	4
1.3.2. Kaayyoo Gooreen qorannoo kanaa:	4
1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa.....	4
1.5. Daangaa Qorannichaa	5
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	5
1.7. Haala Qindaa’inaafi qaaccessa Ragaalee	5
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU.....	7
2.1. Og barruu.....	7
2.1.1. Gosoota Ogbarruu	7
2.1.1.1. Afoola	7
2.1.1.2. Ogbarruu Barreeffamaa	8
2.1.1.2.1. Gosoota Ogbarruu Barreeffamaa.....	8
2.1.1.2.1.1 Asoosamaa.....	8
2.1.1.2.1.1.1 Asoosama Gabaabaa.....	9
2.1.1.2 Faayidaa Ogbarruu	10
2.1.1.2.1 Sirna barnootaa keessatti	10
2.1.1.2.2 Barumsa afaanii keessatti	10
2.1.1.3 Malleen ogbarruun Afaan Ittiin barsiisuuf Dhiyaatu.....	10
2.1.1.3.1 Mala Dhiyeenyaa Afaan Bu’uureffate (language based approaches).....	11
2.1.1.3.2 Mala dhiyeenya dandeettiiwwan afaanii bu’uureffate (language skills based approach).....	11
2.1.1.3.3 Mala dhiyeenya kalaqaa (Creative methodology)	12
2.1.1.4 Asoosama Afaan Barsiisuu keessatti.....	13

2.1.1.5 Asoosama Dandeettii Dubbisuu Barsiisuu keessatti.....	15
2.1.1.6 Gahee asoosamootni gaggabaaboon dandeettii dubbisuu barsiisuu keessatti qabu.....	16
2.1.1.7 Gahee barsiisaan dandeettii dubbisuu barsiisuu keessatti qabu.....	18
2.1.1.8 Wantoota Barsiisaan Dubbisa Duraa (pre-reading) Raawwachuu Qabu.....	18
2.1.1.8.1 Aadaa og barruu ilaalchisee hojiilee raawwachuu qabu.....	18
2.1.1.8.2 Barattooni fedhii dubbisuu akka horataniif waan barsiisaan gochuu qabu	19
2.1.1.8.3 Jechoota haaraa barsiisuu	19
2.1.1.9 Wantoota barsiisaan wayitii dubbisaa (while reading) raawwachuu qabu	19
2.1.1.9.1 B/ttoonni seenicha keessatti qooddattoota akka beekan gochuuf waan b/saan gochuu qabu.....	20
2.1.1.9.2 Yeroo jechoonni ulfaatan b/ttoota quunnaman wantoota b/saan gochuu qabu.....	20
2.1.1.9.3 B/ttoonni Afaaniifi tooftaa dubbisuu akka hubatan gochuuf wantoota b/saan gochuu qabu.	20
2.1.1.10 Wantoota Barsiisaan Dubbisa Booda Raawwachuu Qabu.....	21
2.1.1.11 Gahee Barataan Dandeettii Dubbisani Hubachuu Barachuu Keessattii Qabu.....	21
2.1.1.12 Rakkoolee asoosama dubbisuurratti barattoota mudachuu danda'an	23
2.1.1.13 Haala itti dubbisni filatameefi amala gilgaalotaa	24
2.1.1.13.1 Haala itti dubbisni filatamee Qoohaa'u	24
2.1.1.13.2 Amala gilgaalotaa.....	25
2.1.1.14 Hojii Qorannoo Kanaan Walitti Dhufeenya Qaban.....	26
2.1.1.14.1 Hojiilee kitaabaan jiran.....	26
2.1.1.14.2 Hojiilee Waraqaan jiran.....	27
BOQONNAA SADI: MALLEEN QORANNOO	29
3.1. Saxaxa Qorannichaa.....	29
3.2. Madda Ragaalee qorannichaa	29
3.3. Irraawwatama Qorannichaa	29
3.4. Mala iddattoo	29
3.5. Iddattoo mana Barumsaafi kutaa.....	30
3.6. Iddattoo barattootaa.....	31
3.7 Iddattoo barsiisotaa	31
3.8 Mala funaansa ragaa.....	32
3.8.1 Qormaata	32
3.8.2 Af-gaaffii	33
3.9. Adeemsa funaansa ragalee.....	33
3.10. Tooftaa qaaccessa ragaa	34

BOQONNAA AFUR: IBSA ODEEFFANNOO 35

- 4.1. Qaaccessa Odeeffannoowwan Qormaataa Dimshaashaa /ka'umsaa/ Barattoota Daree 11^{ffaa} “A” garee yaaliifi mitiyaalii irraa funaaname.36
- 4.2. Qaaccessa Odeeffannoowwan Qormaataa Dimshaashaa /ka'umsaa/ Barattoota Daree 11^{ffaa} “A” garee mitiyaalii irraa funaaname.37
- 4.3. Qaaccessa Odeeffannoowwan Barattoota 40 Shaakala Dubbisa Asoosama Gabaabaan Dandeettii Dubbisuu Gabbiffatan.....39
- 4.4. Qaaccessa Odeeffannoowwan Barattoota 40 Shaakala Dubbisa Biroo Dandeettii Dubbisuu Gabbiffatan...42
- 4.5. Qaaccessa Odeeffannoowwan Qormaata Dubbisa Barumsa Asoosama Gabaabaa fi Dubbisa Biroo Booda Barattoota Daree 11^{ffaa} “A” keessaa jiran hunda irraa funaaname.45

BOQONNAA SHAN : Cuunfaa, Argannoofi yaboo 52

- 5.1. Cuunfaa52
- 5.2. Argannoo53
- 5.3. Yaaboo.....54

WABIILEE 55

Dabalee A

Dabalee B

Dabalee C

Dabalee D

Dabalee E

Dabalee F

Dabalee G

Dabalee H

Dabalee I

Baafata Gabateewwanii

Gabatee

Fuula

Gabatee 4.1.1: Qaaccessa mata duree lakkoofsi qofaan gahaa miti jedhu kan yeroo jalqabaaf kenname qabxii (garee yaalii) 10 keessa qabame	36
Gabatee 4.2.1: Qaaccessa mata duree lakkoofsi qofaan gahaa miti jedhu kan yeroo jalqabaaf kenname qabxii (garee mitiyaalii) 10 keessa qabame	37
Gabatee 4.2.1.1. Qaaccessa Qabxii qormaata Yaali Dura garee yaaliifi mitiyaalii (Analyses of pre-experiment test result) softiweru SPSS versiona 24 tiin	38
Gabatee 4.3 1 : Qaaccessa Mata duree Dungoo Halkan Sanaa jedhu kan yeroo jalqabaaf barsiifame qabxii (garee yaalii) 10 keessaa qabamee	39
Gabatee 4.3.2 :Qaaccessa Mata Duree Faaya Mormaa jedhu kan yeroo lamaffaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee yaalii) 10 keessaa qabame	40
Gabatee 4.3.3: Qaaccessa Mata Duree Aguuggaa jedhu kan yeroo sadaffaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee yaalii) 10 keessaa qabame	41
Gabatee 4.4.1. Qaaccessa Mata Duree Beekumsa jedhu kan yeroo jalqabaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee mitiyaalii) 10 keessaa qabame	42
Gabatee 4.4.2. Qaaccessa Mata Duree Industirii Sochii Turizimii Addunyaa jedhu kan yeroo lamaffaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee mitiyaalii) 10 keessaa qabame	43
Gabatee 4.4.3. Qaaccessa Mata Duree Jireenyaafi hojii jireenya Oromoo jedhu kan yeroo Sadaffaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee mitiyaalii) 10 keessaa qabame	44
Gabatee 4.5.1. Qaaccessa Qormaata dubbisa dimshaashaa mata duree Adaa fuudhaafi heerumaa Oromoo Gujii barumsa booda garee yaalii qabxii 10 keessa	45
Gabatee 4.5.2. Qaaccessa Qormaata dubbisa dimshaashaa mata duree Adaa fuudhaafi heerumaa Oromoo Gujii barumsa booda garee mitiyaalii qabxii 10 keessa	46
Gabatee 4.5.2.1. Qaaccessa Qabxii qormaata Yaali Booda garee yaaliifi mitiyaalii (post-experiment test result) softiweru SPSS versiona 24n	47

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1. Seenduuba Qorannichaa

Asoosamni gabaabaan damee ogbarruu barreeffamaa keessaa tokko ta'ee dhimmoota hawaasa keessatti raawwatamaniifi raawwatamuu danda'an barreessaadhaan kalaqamanii yeroo gabaabaa keessatti dubbisuun kan xumuramuudha. Asoosamni gabaabaan ergaa baaqqee irratti xiyyeeffachuudhaan kan barreeffamuufi seenaan isaa yeroo murtaa'aafi bakka murtaa'aa ta'e keessatti kan raawwatamuudha. Akka Wasaneen (2008) ibsetti, asoosamni gabaabaan hojii kalaqaa ta'ee daqiiqaa saddomaa hanga sa'atii lama gidduutti dubbifamee kan xumuramudha. Akkasumas, bifa hololootiin barreeffamee yeroo baay'ee jechoota kuma kudhan hin caalleen kan barreeffamuufi ergaa tokko qofa irratti kan xiyyeeffatudha.

Faayidaaleen asoosama gabaabaa afaan barsiisuu keessatti qabu barattoota kakaasuu ykn onnachiisuu aadaafi dandeettii yaada bal'ifachuu fa'adha. Akkaataa Muraadoch (2002)ibsetti asoosamni gabaabaan sirnaan yoo filatamee barsiifame beekumsa gahaa barattoota sadarkaa giddu galeessaatti jiran ni gonfachiisa. Akkasumas Oster (1989) ogbarruun barattoonni barreeffama kalaqaa akka barreessuu danda'an isaan gargaara jechuun ibseera. Kana malees asoosamni gabaabaan barattoonni dandeettii hiika jechootaa akka gabbifataniif dandeettii dubbisuu akka cimsatan nii taasisa.

Akka Geetachoon (2005:134) ibsetti faayidaan og-barruu aadaa uummata tokkoo galmeessuun dhalootatti kan dabarsu, akkasumas, beekumsa ittiin fudhachuuf kan oolu hojii kalaqa ilma namaati. Kana malees, hojii dhala namaa galmeessee kana yeroo murtaa'eefi yeroo dheeraaf tursiisuu dhaaf gahee guddaa kan qabudha jedha. Yaada kanarraa wanti hubachuu dandeenyu asoosamni bu'aa bayyii dhalli namaa kaleessaa kaasee tureefi har'a keessa jiru walitti qabee bifa itti godhee miidhaksee kan nu agarsiisu ta'uusaati.

Baddiluun (1996) faayidaa ogbarruu ilaalchisuudhaan hayyoota gara garaa wabeeffatee akka armaan gadiitti barreesse:

ስነ-ጽሁፍ በቋንቋ ትምህርት ወስጥ የሚያበረክተውን ከፍተኛ አስተዋጽኦ አስመልክቶ በርካታ ምሁራን ጠንካራ አስተያየቶችን ይሰነዝራሉ (ፈቃደ 1988 ፣ ሙሉአመቤት 1989 ፣ ኮሌይና ስላተር 1987 ፣ ሂል 1986)። ስነ-ጽሁፍ በየትኛውም ደረጃ ለሚሰጥ የቋንቋ ትምህርት እወነተኛና ተጨባጭ አወድን እንደሚፈጥር ምሁራኑ በአጽህኖት ይገልጻሉ።

ፈቀደ (1988) እንደሚያስረዳው በስነ-ጽሁፍ ሀሳብን በተሻለ መንገድ መግለጽ ይቻላል። ስነ-ጽሁፍ በተመረጡ ቃላትና የአገላለጽ ስልቶች (ዘይቤዎች፣ ፈልጦች፣ ምሳሌያዊ አነጋገሮች) በሚገባ የተዋቀረ ሀሳብን የስተላልፋል። በዚህም የተነሳ ስነ-ጽሁፍን በቋንቋ ክፍል ውስጥ መጠቀም የተለያዩ የቋንቋ ክሂሎችን በአዉድ አስደግፎ ለማስተማር ያስችላል።

Akka yaada hayyuu kanaarraa hubachuun danda'amutti, og-barruun barumsa afaanii keessatti gahee inni gumaachuu danda'u olaanaa ta'uusaa ilaalchisee yaada hayyootaan (Faqqadee 1988; muluu imabet 1989, Cooleeyiifi Silaater 1987 Hilli 1986) wabeeffachuun og-barruun barumsa afaanii sadarkaa kamittiyyuu kennamuuf dhuguummaafi qabatamummaa meeshumaasaa gaarii akka ta'e ibsuu isaanii ibseera. Itti dabalees og-barruu afaan keessatti fayyadamuun dandeettiinwan afaanii garaagaraa qabatamaan deeggeruun barsiisuun akka danda'amu ibseera.

Akka yaada kanaatti Ogbarruu kutaa keessatti akka meeshaa afaan baruu barsiisuutti fayyadamuun barattoonni haala qabatamaa ta'een afaan akka baratan taasisa. Kanumatti dabalee Feqadee(1988) wabeeffachuun ogbarruun yaada ofii karaa fooyya'aa ta'een ibsuuf gargaara. Ogbarruun jechoota filatamaniifi dubbii haalawaatiin yaada qindeessee dhiyeessa. Kanaafuu, dandeettiinwan afaanii haala qabatamaa ta'een barsiisuuf gargaara.

Dabalataanis yaada kanarraa hubachuun kan dandaa'amu og barruutti fayyadamuun afaan barsiisuu hayyoota garaa garaattiin kan deegaramu ta'uu isaatti. Ogbarruun dandeettiinwan afaanii warreen jedhaman kanneen akka dhaaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuu,barreessuufi jechootafaa barsiisuuf mijatudha. Asirratti garuu gaaffiin jiru tooftaa kamiin hojiirra oolchinee dandeettiinwan sanniin gonfachiifna gaaffii jedhuuf hayyoonni eeraman kun ibsa ga'aa hin laanne kanaafuu qorannoon kun yaaliidhaan gaaffii kanaaf deebii laachuun dalagame.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Barnoota afaanii keessatti dandeettiin dubbisuu iddoo olaanaa qaba. Dandeettii dubbisuu akka barattootni gonfataniif karaa garaagaraatiin tumsa gochuun barbachisaadha. Tumsa kanaaf barreeffamni asoosamoota gaggabaaboo Afaan Oromoo dubbisuun dandeettii dubbisuu gabbisuu barattootaa irratti gahee olaanaa qaba.

Qorattuun dhimma kana irratti akka qorannoo geggeessituuf waantonni sababa ta'aniif barattoota mana barumsaa qophaa'ina Gudar gidduutti dandeettiin barreeffama Afaan Oromoo dubbisanii hubachuu irratti garaagarummaan akka jiru hawaasni barattoota isaanii barsiifataniifi barsiisonni ni dubbatu. Dabalataanis, Qorattuun barsiistuu Afaan Oromoo waan taateef wayita daree seentee barsiistu rakkoon kana irratti qabatamaan argite yeroo kutaa dubbisaa dubbisiistee gaaffii dubbisa keessaa bahan gaafattu hubatanii deebisuu irratti hanqinni ni mul'ata, kana malees yeroo qormaata xumuraa semisteeraa qoraman irraa caalaa qabxiin isaan dhaban naannoo gaaffilee dubbisa keessaa ba'an irrattidha.

Karaa biroottiin mana barumsicha keessatti qorannoon dandeettii dubbisuu irratti kanaan dura waan hin gaggeefamneef qorannicha mata duree kanarratti gaggeessuun murteessaa ta'ee argame. Itti dabalees qorattuun yaadolee hayyoota garaa garaatiin dhiyaatan bu'uura godhachuun barnoota Afaan Oromoo keessatti asoosamni gabaabaan hammam xiyyeeffannoo argatee dandeettii dubbisuu irratti akkamitti akka gabbatu sakatta'uufi.

Ka'umsa kanarratti hundaa'uudhaan qorannoon kun gaaffilee armaan gadii bu'uura godhatee gaggeeffame:

1. Dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbisuuf Asoosama gabaabaatti akkamitti yoo fayyadamne wayya?
2. Asoosama gabaabaatti fayyadamuun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbisuu keessatti gaheen inni qabu maal maal fa'i?
3. Garaagarummaan asoosama gabaabaafi dubbisa biroon dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbisuu gidduutti mul'atu maal maal fa'i?
4. Barsiisoonni Asoosama gabaabaatti fayyadamuun barreeffama Afaan Oromoo dubbisiisuu barsiisan barattoota dandeettii isa kam gonfachiisufi?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Qorannoon gaarii ta'ee hojjetamuuf kaayyoon ifa ta'eefi adda ba'ee beekamuun murteessaadha. Kanaafuu, qorannoo adeemsifame kanaafis, kaayyoolee gooroofi gooree adda baasuun haala armaan gadiin dhihaatee jira.

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa gahee asoosamootni gagabaaboon Afaan Oromoo dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbisuu keessatti qabu qorachuuf barattoota Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudar kutaa 11^{ffaa} irratti xiyeffachuun gaggeefamedha.

1.3.2. Kaayyoo Gooreen qorannoo kanaa:

1. Barattoonni yaalii Asoosama gabaabaatti fayyadamuun baratan qabxii fooyyaa'aa istaatiksiitiin mirkanaawaa ta'e galmeessuu isaanii mirkaneesuuf.
2. Gahee asoosama gabaabaa fayyadamuun barsiisuun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbisuu keessatti qabu adda baasuun ibsuuf;
3. Garaagarummaan qabxii garee yaalii fi mitiyaali gidduutti mul'ate asoosama gabaabaan dubbisa barachuu qofaa ta'uusaa qorachuuf.
4. Barsiisoonni asoosama gabaabaattii fayyadamuun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu barsiisan barattoota isaanii maal gonfachiisuu akka barbaadan adda baasuuf.

1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa

Bu'aa qorannoo kanaatti kallattiin fayyadamoo ta'anii kan yaadaman kanneen armaan gadiitti eeramani:

1. Namoota gara fulduraatti qorannoo kanaan walfakkaatu gaggeessuu barbaadaniif akka ka'umsaattii kallattii agarsiisuun nitajaajila.
2. Mana barumsaa qophaa'ina Gudar, Biiroo barnootaafi Barsiisoonni Afaan Oromoo barsiisan gahee asoosamoonni gaggabaaboo dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbisuu barsiisuu keessatti qabu barattoota hubachiisun itti fayyadamuu danda'u. Kana malees, gahee asoosamni gabaabaa dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu barsiisuu keessatti qabu ibsuu danda'u.

3. Ogeeyyonni sirna barnootaa afaan oromoo qopheessan gosoota asoosama garaa garaatiif xiyyeeffannoo kennuun qophii sirna barnootaa afaan oromoo keessatti akka hammachiisaniif

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoo gaggeeffamu tokko keessatti daangaa qorannichaa ibsuun ka'umsa qorannoo biraafis ta'e, akka wabiittis nigargaara. Daangaan kunis bakka odeeffannoon irraa argamee kallattiin kan agarsiisudha. Beektonni yaada kana deggaranis ni'ibsu. Kanuma ilaalchisee Addunyaa Barkeessaa (2011) qorannoon tokko yemmuu gaggeeffamu daangaa qabaachuun barbaachisaa ta'uusaa ibsee jira. Haaluma kanaan asoosama gabaabaa faaya mormaa jedhu ittiin shaakalsiisuun asoosamoota gagabaaboo 3(sadii) isaaniis mata duree Garaa walitti nahe, Aguuggaaa fi Duungoo halkan sanaa jedhu immoo ittiin barsiisuuf fayyadameera, dandeettii barreeffama Afaan Oromoo gadi fageenyaan dubbisuu gabbiisuu, barattoota Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudar kutaa 11^{ffaa} A bara 2010 sagantaa idileen baratan irratti ji'a sadiif qorannoo gaggeeffamedha. Sababni kutaa kanarratti xiyyeeffatameef inni jalqabaa barattootni kunniin Afaan Oromoo akka Afaan 1^{ffaa}tti waan barataniif, inni lammaffaan barattootni kunniin sadarkaa barnoota olaanaa keessatti waan argamaniif qorattittiin kutaa 11^{ffaa} kana filattee jirti. Dabalataanis, waggoota hedduuf kutaa kana barsiisaa waan turteef ragaalee barbaachisaa ta'an argachuudhaaf haalli mijataan jiraachuu danda'a jettee waan amanteefi.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorattuun qorannoo kana yeroo geggeesitutti hanqinni mudatee nii jira. Inni jalqabaa otoo daree gara garaa ta'ee gaarii ture garuu dareen biraa barattoota afaan amaaraa baratan faana walmakanii jiru kanarraa kan ka'e qorattuun kutaa 11^{ffaa} A barattoota 80 jiran bakka lamatti hiruun qorannoon kun gaggeefameera. Inni lammaffaan akkaataa kutaa barataniin osoo ta'ee garii ture garuu akkaataa seera mana barumsaa sanaatti sagantaan qophaa'ee wayitii tokko kutaatti; wayitii isa hafe immoo dabareen alatti baratu wayitii tokkoon sanatti akkaan qorannoo gageessuuf waan naaneeyyamneef yeroo barnoota isaanii ala odeeffannoo irraa funaanuufi barsiisuun dandaa'ameera.

1.7. Haala Qindaa'inaafi qaaccessa Ragaalee

Qorannoon qoratamu kun boqonnaa shanitti qoodamee kan dhiyaatedha. Boqonnaa isa jalqabaa keessatti seenduubee, ka'umsa, kaayyoowwan, faayidaa qorannichaa, daangaafi hanqinaafi haala qindaa'inafi qaaccessa ragaalee qorannichaatu dhiyaate. Boqonnaa lammaffaa keessatti sakattaa'a barruu yaada

hayyoonni yaadrimee asoosamaa gabaabaatti fayyadamuun dandeettii dubbisuu gabbisuu irratti jiru, yaaxxinaa, kana malees haala dubbisni filatameef amala gilgaalotaafi qorannoo walfakkaatu ogbarruu ilaalchisanii ibsantu dhiyaate. Boqonnaa sadaffaan mala, madda ragaalee, meeshaa funaansa ragaafi mala iddatteessuufi adeemsa funaansa ragaalee keessatti dhiyaataniiru. Boqonnaa Afraffaa keessatti odeeffannoon qorannichaaf akkaataa meeshaalee funaansa ragaa irratti hundaa'uun qormaanni dimshaashaa barumsa duraa barattootni garee lamaanuuf erga kennamee booda qabxiin isaanii sooftweera spss tiin hojetamee garaagarummaan akka hin jirree mirkanaa'eera.kana booda garee lamatti hiramani garee yaaliif , asoosamoota gagabaaboo filachuun ittiin barsiifameera. Barattoota garee mitiyaaliifis dubbisa biroo garaa garaa filachuun itti baratairu yeroo barumsaatti garee lamaanuu gilgaala dubbisa keessa bahan ilaalchisee kenameeraaf. Dhuma irratti qormaata barumsa boodaa garee yaaliifi mitiyaaliif kenamee qabxiin isaanii sooft weera spss tiin hojjetamee garaa garummaan mul'ate ka'amee jira. Tooftaa qaaccessa ragaalee qorannoo kanaa keessatti qorattuun kan fayyadamte mala makaa yoo ta'u ragaalee qormaata barattootaafi afgaaffii barsiisotarraa argaman kana ibsa irratti kennuun kan xiinxalamedha, Boqonnaa shan jalatti cuunfaa, argannoofi yaboo dhiyeessuun qorattuun kun qorannoo ishee goolabde.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1. Og barruu

Akka Zarihuun Asfaawu (1992:2)tti og-barruu jechuun dandeettii dhalli namaa ittiin aadaa, duudhaa, falaasamaafi haala jireenya isaa akkasumas dhageettii keessoo isaa; gaddaafi gammachuu qabu ittiin ibsatudha. Og-barruun dandeettii kalaqa sammuu ilma namaati. Akkasummas ilmi namaa haala keessa jiru hundaa og-barruu fayyadamee barreeffamaan yookiin afaaniin himuun mul'isuu danda'a. Dandeettiin sammuu kana keessatti qooda guddaa qaba. Kunis akka namni dubbisu yookiin dhaggeeffatu gochuun karaa adda ta'een dhiyeessa. Haala kanaan amala nama bashannansiisuu, barsiisuu, onnachiisuu, kakaasuu, gammachiisuufi kofalchiisuu of keessaa qaba.

Zarihun Asfaawu (1992:2) akka barreessutti

ስነ-ጽሁፍ ተለያዩ ቅርጾች በቋንቋ አማካይነት የሚከሰት ስለሰዎች፣ በሰዎች፣ ለሰዎች የምዘጋጅ የገጠመኝ ማንጸባረቅያና ህይወትንና እዉነትን በአንድ አጣምሮ የምይዝ ህልውናዉ በቃልም በጽሁፍም የሆነ የፈጠራ ስራ ነዉ ማለት እንችላለን። ይህ እንግድህ በዋናነት ስነጥጥኖች፣ ተዉኔትን፣ ረጂምና አጭር ልቦለድን እንድሁም ከነዝህ ጋር ኪነጥበባዊ ተቀራራብነት ያላቸዉን ጽሁፎችና የተለያዩትን የስነቃል ሀብቶች ያጠቃልላል ማለት ነዉ።

Akka yaada hayyuu kanaarraa hubachuun danda'amutti, og-barruun bifa garaa garaatiin afaaniin ykn barreeffamaan mudannoo waa'ee namootaa namootaan, namootaaf, ittiin calaqisiisan ta'ee, dhugaafi jireenya bakka tokkotti kan walitti qabuudha jechuu dandeenya. Og- barruun gosoota gurguddaa lamatti qoodamu. Isaanis :Afoolaafi og-barruu barreeffamaati jedhee ibseera.

2.1.1. Gosoota Ogbarruu

Og-barruun gosoota gurguddaa lamatti qoodamu. Isaanis: Afoolaafi og-barruu barreeffamaati.

2.1.1.1. Afoola

Abarraa Nafaa (1992:141) akka barreessetti afoolli sabni tokko duudhaa, aadaa,jibba, jaalala, tokkummaafi waldhabiinsa beekumsa,dandeettii,hacuuccaa, falaasama, amantiifi k.k.f kan ittiin calaqqisiisuu danda'u ta'uu hubachiisjechuunibsa. Akka yaada kanaatti Afoolli haala jiruufi jireenya hawaasichaa, aadaasaa, dudhaasaa bal'inaan ibsuurratti bakka guddaa qaba.

2.1.1.2. Ogbarruu Barreeffamaa

Asaffaan (2009:2) akka barreessetti Og-barruun barreeffamaa hojii kalaqa sammuu namaatiin uumamee haala miidhagina qabuufi miira namaa ququuqee gochaaf nama kakaasuun barreeffamee kan dhiyaatudha. Og-barruun oguma kalaqaa ta'ee kan muuxannoo jiruuf jireenya haqa irratti ittiin yayyabnu, bu'uureessinuufi ammas akka qabatamuutti miidhaginaan faayinee ittiin ibsina. Kunis amala ittiin waan hawaasummaaf bu'aa qabu tokko ittiin waliif galu jechuudha. Akka ibsa hayyuu kanaatti og-barruun hojii kalaqaa ta'ee muuxannoofi jiruuf jireenya addunyaa dhugaa keessatti wantoota hawaasaaf miidhaa qabuufi faayidaa qabu kan ibsu ta'uusaati. Gama biraatiin akka wasanee Bashaa (2008:174) barreessetti og-barruun ogummaa dhugummaa muuxannoo keenya miidhaksinee, gabaabsinee uumnee yaadoota bibilchaatoo ta'an ittiin waliif dabarsinudha. Yaada hayyuu kanarraa wanti hubatamu og-barruun dhugummaa jireenya dhala namaa keessatti ilma namaa mudate kan ibsu yoota'u, innis miidhaksee, karaa salphaa ta'een yaadota ciccimoo ta'aniin mudaa dhala namaa kan ibsu ta'uusaati. Kana malees akka wasanee (2008) ibsutti og-barruun ibsa yaada uumataa isa ol'aanaafi isa dhumaa jechootaaf kaa'amu kan durii jalqabee guddachaa dhufedha. Yaada hayyuu kanarraa, og-barruun yaadota dhala namaa dhiphisuufi rakkisuu danda'u kan ifa baasu ta'uusaati. Dhalli namaa haala amma keessa jiruufi kan duras waan keessa jiraateefi gara fuulduraatti haala keessa jiraachuu dandaa'u keessatti og-barruudhaan of ibsa. Kana malees. Namoonni wanta jiruuf, jireenya isaanii keessatti keessa darbaniifi aadaa isaanii og-barruu dhaan jechoota mimmiidhagootti fayyadamee waa'ee jireenyaa, aadaa, ibsa ol'aanaafi isa dhumaati jedha.

2.1.1.2.1. Gosoota Ogbarruu Barreeffamaa

Akka Birhaanuun (2009:21) jedhetti, gosa ogbarruu gurguddoo sadiitu jiru. Isaanis asoosama, walaloofi diraamaadha. "written literature exists in three major forms these are fiction poetry and drama."

2.1.1.2.1.1 Asoosamaa

Asoosamni haala jiruuf jireenya hawaasaa kan ibsudha. Maalummaa asoosamaa ilaalchisee hayyootni adda addaa haala dirree qorannoofi haala falaaasama isaanii irratti hundaa'uun hiika mataa isaanii laatu. Akka Melakinee (2006:139) yommuu ibsu asoosamni suuraa jireenya addunyaa dhugaa keessattuu, seenaa jireenya namootaa kan ibsu ta'uusaati. Kana malees Asoosamni kalaqa gocha hawaasa keessatti ta'udha yaada kana melakina (2006:140) yoo ibsu asoosamni waan addunyaa kana irratti jireenya

keenya keessatti nu quunnameefi nu quunnamuu danda'u kan fakkaatu uumeefi qindeessee bifa qabatamaa ta'een kan nuuf dhiyeessudha.

Akka Wasanee (2008:137) ibsetti bu'aa bayiin jireenya keenya keessatti keessa dabarruu baay'eedha. Yeroo inni fudhatus dheeraadha. Haaluma kanaan bu'aa bayii kana ergaa tokko yaaddachuuf hin dandeenyu. Asoosamni bu'aa bayii kana hundumaa walitti qindeessee, lubbuuitti godhee, haala qabatamaa ta'een ija keenya dura dhaaba. Asoosamni bakka garaa garaatti qoodamuu isaanis asoosama dheeraa, gabaabaafi giddugaleessa jedhamuundha Gammachuu, Mitikkuufi Tashoomaa (2001).

2.1.1.2.1.1.1 Asoosama Gabaabaa

Asoosamni gabaabaan dame og-barruu barreeffamaa keessaa tokko ta'ee dhimmoota hawaasa keessatti raawwatamaniifi raawwatamuu danda'an barreessaadhaan kalaqamanii yeroo gabaabaa keessatti dubbisuun kan xumuramuudha. Asoosamni gabaabaan ergaa baaqqee irratti xiyyeeffachuudhaan kan barreeffamuufi seenaan isaa yeroo murtaa'aafi bakka murtaa'aa ta'e keessatti kan raawwatamuudha. Asoosamni gabaabaan jechoota kuma kudhanii gadii ta'aniin barreeffamee kaayyoo bu'uura irra ga'uuf kan qophaa'uu seeneffama gabaabaadha. Akka Wasaneen (2008) ibsetti, asoosamni gabaabaan hojii kalaqaa ta'ee daqiiqaa saddomaa hanga sa'atii lama gidduutti dubbifamee kan xumuramuudha. Akkasumas, bifa hololootiin barreeffamee yeroo baay'ee jechoota kuma kudhan hin caalleen kan barreeffamuufi ergaa tokko qofa irratti kan xiyyeeffatudha.

Akka Young (1996) barreessetti faayidaalee asoosama gabaabaa keessaa inni olaanaafi murteessaan barattoota xiinxala yaada olaanaa barsiisuudha. Barattoonni sadarkaa oliirra jiran asoosama gabaabaa xiinxalanii qaaccessuun hiika sirrii ta'e itti kennuuf isaan gargaara. Kana malees barattoonni qabiyyee asoosama gabaabaa irraa waa lama fayyadamuu danda'u. Isaanis 1^{ffaa} yeroo baratan bashannanuu irra darbanii gadi fageessanii akka xiinxalan taasisa. 2^{ffaa} asoosaman wanta isaan baratan yeroo hunda akka yaadatan isaan gargaara. Akkuma Baddiluu (1996) barreessetti “og-barruun addunyaa dhugaa bu'uura godhachuun rakkoolee ka'aaniif deebii kennuuf gahee olaanaa qaba. Biyyoota guddatanis ta'e guddataa jiran keessatti sirna barnoota keessatti og-barruun hammatamuun bu'aan isaa rakkoolee addunyaa dhugaa keessatti ka'an deebisuuf gahee guddaa qaba” jedhee ibse. Haaluma kanaan biyya keenya biyya guddachaa jirtu keessattis dame og-barruu keessaa asoosamni gabaabaan daree barnootaa keessa

2.1.1.2 Faayidaa Ogbarruu

2.1.1.2.1 Sirna barnootaa keessatti

Baddiluu (1996:6-9) akka ibsetti, ogbarruun sirna barnootaa keessatti hammatamuun wantoota kanatti aananii barreeffaman keessatti gahee guddaa qaba.

✓ Dandeettiiwwan afaanii gabbisa

Afaan dandeettiiwwan afur qaba: dubbachuu, dhaggeeffachuu, barreessuufi dubbisuudha. Ogbarruun sirna barnootaa keessatti dhiyaachuun sadarkaa olaanaatti dandeettii dubbisuu sadarkaa giddu galeessaatti dhaggeeffachuu, dubbachuufi barreessuu akka gabbifataniif gargaara.

2.1.1.2.2 Barumsa afaanii keessatti

Hojiin ogbarruu bu'aa ba'ii jireenya hawaasaa calaqqisiisuudha. Dhugaan hawaasa keessa jiru kun akka ittiin barataniif yoo barattootaaf dhiyaate faayidaalee hedduu akka qabu ogeessonni dirree kanarratti qorannoo geggeessan ni ibsu. Hill (1986:7) akka ibsetti, ogbarruun beekumsa barattootaa waliigalaa gahumsa sammuufi guddina jireenya hawaasummaa gabbisuurratti gargaarsa guddaa godha. Kunis, kan inni nutty agarsiisuu hojiileen ogbarruu barumsa afaanii keessatti yoo hammataman faayidaa qabaachuusaati. Itti dabaluunis barumsi ogbarruu sammuu namaa keessatti gammachuu, ogummaafi beekumsa akka uumuu ibseera. Akka Lazar(1993:14)tti ogbarruu barumsa afaanii keessatti akka meeshaa afaan barsiisuutti fayyadamuun haala dhiheenya barumsa afaanii sanaa hawwataafi jaalatamaa taasisa. Barattoonnis yeroo hojii ogbarruu wajjiin walbaraa dhufan adeemsa keessa dandeettii ogbarruu gabbifachuu akka danda'an ibsa.

2.1.1.3 Malleen ogbarruun Afaan Ittiin barsiisuuf Dhiyaatu

Malleen afaan barsiisuu bifa garaa garaan ibsamuu danda'a. akka Richardsiifi Rodgers (1986:14)tti malli barsiisuu karaa ykn tooftaa qabiyyeen barumsaa filatame ittiin barattootaaf darbudha. Malli kun qabiyyee kaayyoo barumsa afaanii hojiirra oolchuu dandeesisuudha. Adeemsa afaan baruufi barsiisuu keessatti mala barsiisuu filachuuf itti fayyadaamummaan dhimma iddoo guddaan kennamuufii qabudha. Sababni isaas malli barsiisuu bu'aa qabeessummaafi bu'a dhabeessummaa firii barattootaa ni murteessa. Fakkeenyaaf, mala barsiisuu barsiisaan fayyadame barattoota kan hawwatuufi hirmaachisun yoo ta'e, firiin barattootaa gaarii ta'uu dandaa'a. yoo ammo barattoota kan hin hawwanneefi hinhirmaachisne ta'e ammo firiin barattootaa gaarii ta'uu dhiisuu dandaa'a. Qabiyyeen barumsa tokkoo kutaa keessatti

yemmuu barattootaafi dhiyaatu mala afaan barsiisuu akkamii akka barbaachisu xiyyeeffannoo itti kennuun barbaachisaadha. (Richardsiifi Rodgers, 1986:15-16)

Malleen ogbarruun afaan barsiisuuf ittiin dhiyaachuu qabu ilaalchisee ogbarruun kutaa barnoota afaaniitiif filatamu wantoota armaan gadiitti dhiyaatan bu'uureffachuu akka qabu hayyoonni ni addeessu.

2.1.1.3.1 Mala Dhiyeenyaa Afaan Bu'uureffate (language based approaches)

Mala ogbarruun afaan bu'uura godhachuun ittiin dhiyaachuu qabu ilaalchisee Lazar(1993:22-27) wantoota shan kaa'eera:

1. Akkaataa dandeettiiwwan afaanii gurguddoo dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuu gabbisuun danda'amurratti hundaa'uun dhiyeessuu
2. Ogbarruu akka dirree qorannooti barsiisuuf kan bu'uureffate ta'uun dhiyeessuu
3. Akkaataa (stylistics) ta'uu
4. Hirmaannaa dhuunfaa kan gabbisuu (literature for personal enrichment)
5. Gahee barumsi ogbarruu qabu ilaalchisee kan dhiyaate ta'uu qaba jedha.

Yaada armaan olii kanarraa kan nuti hubannu adeemsa barumsa afaanii keessatti kaayyoo barumsa afaanii galmaan gahuuf malli dhiyeenyaa hordofuu qabnu jiraachuusaati. Anis qorannoo koo kana keessatti ilaaluu kanan barbaadu dandeettiiwwan afaanii gurguddoo keessaa dandeettii dubbisuu gabbisuuf ni fayyada kan jedhameefi mala afaan bu'uura godhachuun dhiyaatudha.

2.1.1.3.2 Mala dhiyeenya dandeettiiwwan afaanii bu'uureffate (language skills based approach)

Lazar(1993:23) dhimma kana ilaalchisee yemmuu ibsu, malli dhiyeenya dandeettiiwwan afaanii bu'uureffate barreeffamoota ogbarruutti fayyadamuun afaan qorachuun ykn barachuun walitti dhufeenya afaaniifi ogbarruu kaayyoo barumsa afaanii waliin walitti fiduuf gargaara. Kunis, barattoonni beekumsa afaan barumsaaf dhiyaate akka qabaataniif gargaara.

Malli dhiyeenyaa dandeettiiwwan afaanii gabbisuu kun xiyyeeffannoon isaa ogbarruu akka dirree qorannooti qorachuu miti. Xiyyeeffannoon isaa inni guddaan ogbarruu barumsa afaanii keessatti akkamitti itti fayyadamuun akka dandaa'amurrattidha.

Hojiileen kalaqaa adeemsa itti fayyadama dandeettiiwwan afaanii waan si'eessaniif akka madda afaan barsiisuutti akka tajaajilaniif haala mijjeessuudha. Dabalataanis, hojiileen kalaqaa marii kutaa keessaatiif carraa waan kennaniif, barattoonni keessattuu dubbachuufi barreessuudhaan hirmaannaa ho'aa akka godhan gargaara. Kana hojiirra oolchuuf barreeffamoonni afaan barsiisuuf filataman dandeettiiwwan afaanii dubbachuu, barreessuu, dhaggeeffachuufi dubbisuu gabbisuuf kan mija'an ta'uu qabu. (Lazar,1993:27)

Karaa biraatiin Brumfitfi Carter(1986:110) akka ibsanitti, barattoonni yeroo hundumaa barreeffama tokkoorratti ibsa gahaa ta'e kennuuf qophaawoo waan hin taaneef, haala qabatamaarraa ka'uun ibsa kennuu kan dandeesisuufi hojiilee dandeettiiwwan afaanii bu'uura godhachuun qophaaan dursanii barachuu qabu.

Yaadolee armaan olitti dhiyaatanirraa hubachuun akka dandaa'amutti tokkoo tokkoon mala dhiyeenyaa dhiyaatan kaayoo barumsa afaanii kan galmaan gahuu dandaa'an osoo ta'ee filatama. Kanas gochuun kan danda'amu qophiifi hordoffii barsiisaan guyyaa guyyissti godhuun.

2.1.1.3.3 Mala dhiyeenya kalaqaa (Creative methodology)

Barumsa afaanii keessatti mala kalaqaa jechuun yaadolee barreeffamoota kalaqaa waliin bifa waliitti firoommuun afaan barreeffamaafi dubbii fayyadamuun kaayyoo barumsa afaanii yaadame galmaan gahuuf mala barumsa hojiirra oolu jechuundha. (Ibson, 1995:147) karaa barreeffamootaa ogbarruu addunyaa wajjiin wal agarra; dame ykn kutaa barumsaa keessattis addunyaa mataa keenyaa uumna. Barreeffamichi, yoomessa, qooddattootaafi waldiddaa mataa isaa kan qabu nuuf kenna. Nuyi immoo addunyaa kana keessa gallee muuxxannoofi yaalii keenyaan ni hubanna. Miira ogbarruun sun nutty qabsiisun miira walfakkatu ykn adda adda ta'een walii galla; ogbarruu sanarraa ka'uun hubannaa walfakkatuufi sadarkaan miira hunda keenyaa walitti bu'iinsa wal qixa ta'e ykn adda addaa keessa nu galchuu dandaa'a.

Ibson (1995:147) mala kalaqaatiin afaan barsiisuun dandeettiiwwan barataan akka gabbifatu irra eegamu ilaalchisee yemmuu ibsu: dandeettii itti fayyadama afaanii, barreessuufi kkf haalaafi dirree barumsaa kamuu keessatti fiixaan bahiinsa argachuuf qooda olaanaa qaba. Kanarraa kan ka'e, wayitii barsiisuu tokkotti dandeettii waliigaltee , dandeettii kalaqaa fi dandeettii aadaa gabbisuuf gargaara. Barumsa afaanii keessatti hiika jechootaa barbaaduun, dandeettiiwwan arfan (dubbachuu, barreessuu, dubbisuufi dhaggeeffachuu) walitti kan hidhudha.

Dabalataanis , barattoonni dandeettii hawaasummaa Eenyu? Eenyuu wajjiin? Eenyuuf? Yoom?... gaaffilee jedhan hubachuun afaan barumsaa sana akka sirni hawaasaa sanaa eeyyamutti akka itti fayyadaman taasisa.

2.1.1.4 Asoosama Afaan Barsiisuu keessatti

Asoosamni bu'aa ba'ii jireenya hawaasa keessatti mul'atuu kan calaqqisiisuudha. Dhugaa hawaasa keessa jiru kana akka ittiin barataniif, yoo barattootaaf dhiyaate faayidaa hedduu akka qabu ogeessonni dirree qorannoo adda addaa gaggeessan ni ibsu.

Lazar (1993:14) akka barreessetti,

The study of literature makes literature itself the content or subject of a language course, while the use of literature as a resource draws on literature as one source among many different kinds of texts for promoting interesting language activities. Clearly, if it is the study of literature which is our aim then developing the 'literary competence' of our students is crucial. This, for example, might be the case for a group of learners at tertiary level. On the other hand, if we wish to use literature as a resource, then we may not aim to teach 'literary competence' but it is possible that our students will begin to acquire it through their exposure to literary texts. This might be the case if we are simply using literature as a resource on an occasional basis with our students, for example the use of a poem now and again with a class of adult learners. We should not expect such students to develop literary competence without deliberately developing and using tasks and activities which help them to do so.

Akka yaada kanaatti, og-barruun barumsa afaanii keessatti akka meeshaa afaan barsiisutti fayyaduu danda'a. Kun immoo barumsa afaanii sana hawwataa, jaallatamaafi hirmaachisaa taasiisa. Qabeenyaa uummatichaa kan ta'e afoolli sammuu uummatichaa keessatti kuufamee jira. Tajaajila barnootaatti dhufee dhimma itti ba'amuu yoo jalqabe bu'aa gaarii buusuu danda'a. Haaluma kanaan barattoonnis, og-barruu yeroo ammaa barreeffamanii jiran dubbisuun wal baraa yoo dhufan caalaatti adeemsa baruu barsiisuu afaanii jaallatamaafi hirmaachisaa taasisuu danda'a.

Biraamfitfi Carter (1986:16) akka ibsanittii,

What exactly are these conventions which go towards making up a reader's literary competence? Defining them is no easy task. In very broad terms, it has been said that we are reading something as literature when we are interested in the 'general state of affairs' to which it refers rather than its pragmatic function in the real world.

Akka yaada kanaatti Og-barruun ergaa isaa dabarfachuuf ijaarsaafi ibsamuuf inni jalqaba bu'uurri isaa ijaarsa afaanichaafi seera afaanichaati jedhu. Kunis afaanichi nama og-barruu duubbisuuf akka galutti yoo hin ijaaramne yaadni og-barruu sanaa sirriitti galuufif ni rakkisa. keessumatu namoota qooqa afaan itti afaan hiikataniin malee og-barruu dubbisuu yaalaniif rakkisaadha. kanuma irratti hundaa'uun barattoonni Afaan Oromoon afaan hiikatan asoosama keessaa afoola adda addaa maatiin, hawaasa naannoo isaan itti fayyadamaa jiru yoo dubbisan, afaanichi meeshaa ogbarruu sana ibsu ta'uun tajaajiluu danda'a

Baddiluu Waqjiraa (1996:3) akka barreessetti madda og-barruu yoo ibsu, bu'uurri og-barruu jireenyadha. Jireenya keessa immoo amantaan , duudhaan, ilaalchiifi falaasamni uummataa kan ittiin calaqqisu firiileen ambaa uummatichaa jiraachuu danda'a. Meeshaan ittiin mul'ifamuus afaan waan ta'eef og-barruu afoolaa kutaa keessatti akka meeshaa afaan baruu barsiisuutti fayyadamuun barattoonni haala qabatamaa ta'een afaan akka baratan taasiisa.

Kana malees, Baddiluu Waqjiraan (1996:14-15) qabxiwwan ijoo ta'an akka armaan gadiitti eeree jira:

ስነ-ጽሁፍ በቋንቋ ትምህርት ወስጥ ያለው አቅም

ሀ.ስነ-ጽሁፍ በባህልና በቋንቋ አጠቃቀም የበለጸገ ነው።

ለ.ስነ-ጽሁፍ ግላዊ ተሳትፎን የሚያዳበር መሆኑ።

ሐ.ስነ-ጽሁፍ በቋንቋ ትምህርት ወስጥ የማንበብ ችሎታን ያዳበራል።

- Og-barruun aadaa beeksiisuurratti faayidaa guddaa qaba. Aadaafi afaanni immoo walitti dhufeenya guddaa qabu. Kun immoo dubbisaan itti fayyadamaa afaan adda addaa wajjiin akka wal baruu taasisa. Sababni isaas afaan tokko jala aadaa baay'een yookiin aadaa tokko keessa afaan garaagaraa jiraachuu waan danda'aniif, barattoonni akkaataa itti fayyadama afaanotaa garaagaraa baruun, dandeettiiwwan afaanii akka gabbifatan taasisa.

- Og barruun dandeettii Afaan Oromoo gabbisuu keessatti gahee guddaa qaba. Barattooni afoola garaagaraa dubbisanii jechoota haaraa kanaan dura hin beek ne baruu danda’u. Dabalataanis jechamootaafi ibsa dubbiiwwan haalawwaa akka hubatan taasisa. Kunis hojiileen og-barruu afoolaa waan tokko dhoksaasaa bira ga’uun ajaa’ibsifachuu, guddisanii agarsiisuu akka ta’e agarsiisa.
- Og-barruun hirmaannaa dhuunfaa guddisa. Barattoonni dhuunfaadhaan gocha raawwatoota godhanii akka ofilaalan taasisa. Barattoonni og-barruu dubbisuun wantoota naannoosaanii, aadaa’ safuu’ ilaalchaafi k.k.f eeganii, safeeffataniifi yaada gaarii hawaasa keessatti calaqqisiisuu akka shaakkalan taasisa.

2.1.1.5 Asoosama Dandeettii Dubbisuu Barsiisuu keessatti

Hayyuun Nuttall, (1992:19) akka jettutti “dubbisuu jechuun barreeffama tokko saffisa barbaachisaa ta’een dubbisanii ergaa isaa hubachuu jechuudha”. Kunis kaayyoon dandeettii dubbisuu barattoonni waan dubbisan sana hubachuu, shaakala dubbisaa horachuun jireenya gara fuulduraatti muuxannoo dubbisuu qabatanii akka guddatan gochuuf ta’uu qaba. Akka Baddiluu Waaqjiraa (1996) barreessetti kutaa keessatti dubbisa filatameen dandeettii dubbisanii hubachuu barsiisuuf tooftaalee yeroo hundaa hojiirra oolan sadiituu jira jedhe. Isaanis:

- Tooftaa dhuunfaadhaan cal’isanii dubbisiisuu.
- Tooftaa barsiisaan sagalee olkaasuun yemmuu dubbisuu, barattoonni cal’isanii duukaa akka bu’an taasiisuun dubbisiisuuti.
- Tooftaa barattoonni dabaree dabareen sagalee olii kaasanii akka dubbisan taasisuuti.

Akkuma yaada olii kanatti dandeettii dubbisuu keessatti gahee gudaan kan qabu dhuunfaadhaan cal’isanii dubbisiisuuyoo ta’e iyyuu tooftaalee sadan ciminaafi hanqina mataa isaanii qabaachuu danda’u. Haata’uu malee tooftaalee kanaan fayyadamee barsiisaan daree keessatti dubbisa asoosamoota gagabaaboo dubbisiisuun dandeettii dubbisuu akka gabbifataniif qabxiiwwan irratti xiyyeeffachuu qabu dha. Kunis;

- Kaayyoo guddaan dandeettii dubbisuu waan dubbisan sana hubachuudha.
- Dandeettii dubbisuu gabbisuuf ta’uusaa shaakala barattoonni dandeettii dubbisanii hubachuurratti kutaa keessatti taasisan, daree barnootaan ala illee umuriisaanii guutuu kan

isaan fayyadu ta'uu qaba. Galmi dandeettii dubbisan hubachuu barattootaa kan mana barumsaatti horatan darbee jireenya isaanii keessatti hafee kan gargaaruu ta'uu qaba.

- Daree to'achuu; kaayyoon baruufi barsiisuu kan galma ga'u yoo barsiisonni adeemsa baruu barsiisuuf haala mijeessuu danda'aniidha. Dandeettii dubbisanii hubachuu barsiisuufis tooftaa barsiisuuf barsiisonni filatan kanneen armaan olitti ibsaman raawwachuuf kan gargaarudha.

2.1.1.6 Gahee asoosamootni gaggabaaboon dandeettii dubbisuu barsiisuu keessatti qabu

Akka barreessituun Nuttul (1992) jettutti dubbisuu jechuun barreeffama tokko saffisa barbaachisaa ta'een dubbisanii hubachuu jechuudha. Akka yaada kanaatti barattoonni asoosama gabaabaa dhiyaate tokko ofiisaanii (dhuunfaan) dubbisanii hubachuu akka danda'an ibsa.

Akka Wandoseen Adanee (1994:25-26) barreessetti og-barruun barattoota si'eessuun fedhii isaanii ni dabala. Kun immoo barattoonni waan dubbisan keessatti beekumsaafi muuxannoo kanaan dura qaban akka fayyadamaniif gumaachaa gochuusaa ibsa. Yaada barreeffame dubbisuun seenaan guddinni ilmi namaa keessa darbe mul'isa. Guddinni ilma namaas hammuma guddachaa deemu afaan isaas afaan saayinsiifi teeknoolojii ta'aa deema.

Yaaduma kana irraa ka'uun asoosamni gabaabaan bifa barreeffamaan qindaaee kitaaba barataa keessatti hanga tokko galee jira. Kunis barattoonni barreeffama Afaan Oromoo keessatti asoosama gabaabaa bifa dubbisaan dhiyaatee yemmuu dubbisan aadaa, duudhaa amantii safuu...k.k.f hawaasa Oromoo keessatti calaquisaa ture, dubbisuun akka hubatan taasisa. Kana malees dhaloonni ammaa kun asoosama gabaabaa duraan ture Afaan Oromoo keessatti haala afaan barsiisuuf mijatuun qindaa'ee yoo barattootaaf dhiyaate bashannansiisaafi gammachiisaa, aadaafi afaan isaa akka caalatti gabbifatuuf gummaacha kenna.

Barreessaan Collie (1987:2) jedhamu og-barruun barumsa afaanii keessatti faayidaa hedduu akka qabu, erga ibsee booda barattoonni og-barruu yoo dubbisan itti fayyadama afaanii hedduuf akka saaxilaman ibseera. Yaada barreessaa kana irraa ka'uun barattoonni barumsa afaanii keessatti asoosamoota gaggabaaboo dubbisuun bu'aa akka qabu hubatanii dandeettii dubbisuu akka ciminaan itti hojjetan godha. Haaluma kanaan barattoonni asoosamoota gaggabaaboo adda addaa yoo dubbisan dandeettii dubbisuu isaanii daran gabbifachuufi aadaa dubbisuu amaleeffatu. Kun immoo barattoonnis fedhii dubbisuu akka qabatan kakaasa. Itti dabalees asoosamootni gaggabaaboon amala nama bashannansiisuufi hawwachuu waan qabuuf, barattoonni fedhii mataa isaaniin dubbisuu danda'u. Daree

barnootaattis ta'e daree barnootaan alattillee akka dubbisan nii kakaasa. Akkasuma irra caalaa dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu guddisuu keessatti gahee olaanaa kan qabu ta'ee beekumsa afaanii walii gala ni gabbifatu.

Akka barreeffamni Brumfit (1986:173) ibsutti, og-barruun jiruufi jireenya barattootaan waan walqabatuuf utuu isaanitti hin ulfaatin dubbisa dubbisan rakkoo tokko malee hubachuu waan danda'aniif yeroo og-barruu dubbisan kaka'umsa addaa horatu.

Yaada kana irratti hundaa'uun barattoonni asoosamoota gagabaaboo dubbisuun yeroo baratan immoo caalaatti jiruufi jireenya isaanii keessatti ilaalu waan ta'eef kaka'umsa mataa isaaniitiin asoosamoota gagabaaboo garaagaraa dubbisuun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu isaanii gabbifachuu danda'u.

Yaaduma kana kan cimsu Hill (1994:8) fedhiin dubbisuu barattootaa wayitii kaka'utti barattoonni dandeettii dubbisuu qofaa osoo hin taane, dandeettiiwwan afaanii waliigalaa gabbifachuuf kaka'umsi isaanii ni dabala. Kun immoo kan inni agarsiisuu, dandeettiiwwan afaanii walitti hidhiinsa kan qabu ta'uusaa hubachiisa.

Akka yaada kanaatti Asoosamoota gagabaaboo dubbisuun dandeettii dubbisuu gabbisuu qofa osoo hin taane dandeettiiwwan afaanii biroo keessatti illee gahee inni qabu olaanaa ta'uu isaa ibsa.kana jechuun barumsa afaanii keessatti dandeettiiwwan afaanii afurtu jiru. isaan kun kannen ittiin ergaa fudhannufi dabarfannudha.barattoonni fedhii dubbisuu qabu taanaan ergaa fudhachuus dabarfachuus danda'u jechuudha.kun immoo wanna barreeffame dubbisanii hubachuus ta'e wanna dhagahaan dubbachuun isaanitti akka hin ulfaanne ibsa.

Baddiluun (1996:6) og- barruun barumsa afaanii keessatti hammatamuun isaa sadarkaa olaanaatti dandeettii dubbisuu, sadarkaa giddu galeessattimmoo dhaggeeffachuu, dubbachuufi barreessuu akka gabbifataniif gargaara danda'an ibsa.jechuun ibseera. Akkuma yaada beekaa kanaatti barattoonni sadarkaa /kutaa^{ffaa}/ irra jiranis asoosama gabaabaa dubbisuun dandeettiiwwan kanneen keessaa dandeettii dubbisuu sadarkaa olaanaatti, dhaggeeffachuu, dubbachuufi barreessuu akka sadarkaa giddugaleessaatti gabbifachu tti yoo hammatamee kenname, barattoonni muuxannoo hawaasa keessa jiru qabatamaan waan keessatti ilaalaniif barumsicha qabatamaa taasisa. Kunis dandeettiiwwan afaanii guddisuuf asoosama gabaabaa sirna barnootaa keessatti hammatamuun yoo kenname, barnoonni

kennamu sun jijjiirama dandeettiiwwanii, beekumsaa, amalaafii....k.k.f hawaasa keessatti fiduu danda'a. Darbees nama dhuunfaa irratti illee jijjiirama fiduun biyyaaf bu'aa buusuu danda'a.

2.1.1.7 Gahee barsiisaan dandeettiii dubbisuu barsiisuu keessatti qabu

Dandeetiin dubbisuu dandeettiilee afaanii isaan gurguddoo arfan keessaa tokko ta'ee, dandeettii isa baay'ee barbaachisaa dha. "Reading is by far the most important of the four skills," (Getachew, 1996 in Atkins, 1996:39). Sababiin isaas milkaa'inni barattootaafi kufaatiin barattootaa caalmaatti kan irraatti hundaa'u dandeettii dubbisuufi dubbisanii hubachuu irratti waan ta'eefi. Kanas Atkins & et al (1996:36) "Basically because student' eventual academic success or failure depends to a large degree on their ability to read and comprehend the textbook and notes they receive in the different subjects they study" jedhu.

Kana malees akka Lazar (1993)tti ogbarruun kutaa keessatti akka meeshaa barnootaatti fayyadamuun gaheen barsiisaa akkuma gosa ogbarruu fayyadamuutti adda adda ta'uu danda'a. Ta'uus gaheen barsiisaan dubbisa dura wayitii dubbisuufi dubbisa booda bahuu qabu (Lazar, 1993:83-86). Kunis akka kanaagadiitti dhiyaatee jira:

2.1.1.8 Wantoota Barsiisaan Dubbisa Duraa (pre-reading) Raawwachuu Qabu

2.1.1.8.1 Aadaa og barruu ilaalchisee hojiilee raawwachuu qabu

1. Seenaa jireenya barreessaa ilaalchisee hubannoo kennuuf dubbisan yookiin waan waraabameerraa dhageesisuu.
2. Seenaafi aadaa barreeffamaa ilaalchisee barattoonni hubannoo akka argatan gochuu. Fakkeenyaaf:Seenichi yoom? Essatti? Akka raawwatameefi aadaa hawaasa kamirratti akka raawwatame akka hubatan gochuu.
3. Barattoonni mataduree og barruu dhiyaatee ilaaluun qabiyyeen isaa maal ta'uu akka danda'u tilmaamsisuuf.
4. Barattoonni bakka seenichaa itti raawwatame bakka jireenya isaan jiraatanii irraa kan fagaatuu yoo ta'e, naannoo isaanii waliin dorgoomsiisuun akka mari'atan gochuu.

2.1.1.8.2 Barattooni fedhii dubbisuu akka horataniif waan barsiisaan gochuu qabu

Barattoonni seenicha guutummaa isaa tilmaamuun barumsichaaf akka kaka'an gochuu, unkaafi fakkiiwwan qabbiyyee seenichaa ibsuu danda'an qopheessuun qola kitaabaa barreeffamichi irraa fudhatamee itti agarsiisuun barumsichaaf feedhii akka horatan gochuu. Barattoonni yaada matadurichaa irratti gareen akka mari'atan jajjambeessuu, garee sanas akka itti aanee dhiyaatetti qindeessuu.

1. Jalqaba barattoota lamaafi isaa olitti qoqqooduun garee muraasatti hiruu
2. Barreeffamichi garee hundaa akka walga'uu gochuu
3. Akka barreeffamicha dubbisanii fixaniin barattoota gareen hunda keessatti argaman hundi haalaan dubbisan irraa akka yaada waljijjiirran gochuu. Keeyyata jalqabaa barreeffamicha irratti argamu dubbisuun seenichi ijoon isaa maal akka dubbatu tilmaamsisuu; ergaa isa itti aanee jiruus tilmaamsisuu.
4. Dudduuba deebi'anii waa'ee yaada darbee akka qayyabatan gochuu.
5. Haala dhiyaannaa yaada barreeffamichaa akka hordofan gochuu.
6. Jechoota faayidaa qabeessa ta'aniifi adda ta'an akka odeeff kennitu ta'anitti akka fayyadaman gochu.

2.1.1.8.3 Jechoota haaraa barsiisuu

Ogbarruu keessattii jechoota seenichaaf murteessaa ta'an irratti xiyyeeffachuun akka jala sararan gochuu. Fkn: waa'ee balaa naannoo tokkoo kan odeessu yoo ta'e hammeenya balichaa ibsuuf jechoota barreessaan itti fayyadame akka jala sararan gochuu.

2.1.1.9 Wantoota barsiisaan wayitii dubbisaa (while reading) raawwachuu qabu

Barattoonni ijaarsa seenichaa akka hubatan gochuuf wantoonni barsiisaarraa eegamu.

1. Barattoonni ijoo dubbii dubbisichaa hubachuufi hubachuu dhiisuu isaanii gaaffilee tokko yookiin lama gaafachuu.
2. Barattoonni jechoota 50 ta'aniin ijaarsa seenichaa akka barreessan gochuu; irra deebi'anii jechoota 100 akka walitti qabanii barreessan gochuu.
3. Keeyyata barreeffamichaa keessatti argamaniif ijoo isaa yookiin mata duree akka kennan gochuu.

4. Himoota yaada barreeffamichaa guutummaa guutuutti ibsan walkeessa makuun akka tartiibaan kaa'an gochuu.
5. Himoota rarra'anii hafan akka xumuraniif jechoota ka'umsaa ta'an kennuu. Gilgaalota kanaan walfakkaatan qopheessuun akka walitti dhufeenya sababaafi bu'aa adeemsa seenichaa keessatti raawwataman akka hubatan gochuu.
6. Yaada xumuraa adda addummaa qaban sadii kennuun isa fooyya'aa ta'e akka filatan gochuudha.

2.1.1.9.1 B/ttoonni seenicha keessatti qooddattoota akka beekan gochuuf waan b/saan gochuu qabu

1. Jechoota adeessitoota ta'an barreeffamicha keessaa baasuun jechi kami Qooddataa kamiin ibsuu akka danda'u akka adda baasaniif jajjabeessuu.
2. Barattoonni qooddattoota barreeffamicha keessatti argaman akka amala isaaniitti akka adda baasanii ka'aan jajjabeessuu. Fkn: cimaa, dadhabaa, hattuu, ofittoofi k.k.f
3. Qooddataan seenichaa hojii kan barbaadan yoo ta'e barattoonni karaa qooddataan sun hojii argachuu danda'u kan ibsu xalayaa akka barreessaniif jajjabeessuu.

2.1.1.9.2 Yeroo jechoonni ulfaatan b/ttoota quunnaman wantoota b/saan gochuu qabu

Barreeffamicha dursanii gareen yookiin dhuunfaan akka dubbisan gochuun hiika galmee jechootaarraa akka hiikan jechoota barbaadanii barreessan gochuu. Barattoonni jechootaaf hiika galumsaa tilmaamuu akka danda'aniif gaaffilee filannoo qopheessuu. Dandeettii dubbisanii hubachuu akka gabbifataniif hanga danda'ameetti filannoowwan amala dogogorsuu (distracters) qaban ta'uu qabu.

2.1.1.9.3 B/ttoonni Afaaniifi tooftaa dubbisuu akka hubatan gochuuf wantoota b/saan gochuu qabu.

Barreeffamicha keessatti ibsa galumsaa (contextual interpretation) akka barattoota beekan taasisuu. Kutaa barreeffamichaa muraasa keessatti mudannoowwan garaagaraa akka addaan baasanii agarsiisan gochuu. Fkn jechoota muraasa baasuun barreeffamicha akka bakka bu'uu danda'aniitti hiriira ijaarsa isaaniitiin akka barreessan gochuu. Dhuma irratti kan isaan barreessaniifi barreeffamicha gidduu walfakkeenyaafi garaagarummaa jiru ibsuu.

2.1.1.10 Wantoota Barsiiaan Dubbisa Booda Raawwachuu Qabu

Barattoonni yaada ijoo seenichaa akka ibsaniif wantoota barsiisaan dalaguu qabu. Seenaa barreeffamichaarratti mari'achuun akka qeeqan gochuu. Gaaffilee waliigalaa seenichaarratti xiyyeeffatu gaafachuun akka walfalman gochuu. Barattoonni seenichaa keessatti jechoota hiika walfakkaataa qaban. Fkn:hiyyummaa-gadadoo, Dukkana-du'a

Barattoonni ijoo dubbii seenichi itti dhiyaate akka hubatan gochuuf wantoota barsiisaan gochuu qabu. Barattoonni wantoota seenicha keessatti raawwataman yaadannoo baruullee isaaniirratti akka qabatan jajjabeessuu. Seenichi ramaddii tokkoffaan barreeffame yoo ta'e barattoonni odeeffannoo barreeffamicharraa argatan irratti hundaa'uun ibsa qoddataa barreeffama gabaabaa akka qopheessan kakaasuu dha.

Adeemsa baruu barsiisuu akka galma ga'uuf yoo barbaadame barsiisaan haala mijeessituu ta'ee hojjechuu qaba. Dandeettiin dubbisuu akka barattoonni gabbifataniif akkaataa armaan oliitti ibsameen barsiisaan yoo tartiiba isaanii eeguun hojiirra oolche kaayyoon barumsa afaanii galma ga'uu danda'a. Adeemsi barumsa haala kanaan dhiyaatu barsiisaa kan giddugaleessa hin godhanne ta'uusaa mul'isa. Kunis afaanni barsiisaa giddugaleessa godhate hanqinoota armaan gadii akka qabu (Carter,1991:114) ibseera.

Barattoonni waa'ee barreeffamichaa waan isaanitti dhaga'ame dubbachuufis ta'e yaada kennuuf carraa dhabuu danda'u. waan hundumtuu barsiisaarraa eegama. Kun immoo barsiisaa akka madda beekumsaatti ilaalamuu danda'uusaa ibsaniiru. Rakkoon kunniin akka hin uumamneef gaheen barsiisaa dubbisa dura wayitiidubbisaafi dubbisa booda wantoota raawwachuu qabu haala naannoo barumsichi itti kennamuun walitti fiduun hojiirra oolchuun faayidaa qaba. Akkaataa qorannoo kanaattis barattoonni asoosama gabaabaa dubbisanii dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuuf raawwiin barsiisaa haala armaan olii kana hordofee hojiirra oolchuu qaba.

2.1.1.11 Gahee Barataan Dandeettii Dubbisani Hubachuu Barachuu Keessattii Qabu

Qabxiiwwan olitti barsiisaan akka hojiirra oolchuuf ibsaman keessatti barataan ofiin ofdanda'ee akka baratu dandeettii dubbisuu gabbifachuuf fayyada. Waytii barsiisaan wantoota olitti eeraman hojiirra oolchu adeemsi afaan baruu barsiisuu kutaa keessaa kan barataa giddugaleessa godhate ta'a jechuudha.

Adeemsi barumsichaa barataa giddugaleessa kan godhate yoo ta'e immoo barattoonni faayidaa armaan gadii irraa argachuu danda'u.

Adeemsa barumsi barataa giddugaleessa godhate keessatti barsiisaan barumsa afaaniif haala mijeessuuf qofa isa kakaasa. Kutaa keessatti afaaniinis ta'e barreeffamaan yaada ibsuu deebii kennuun kan irraa eegamu barataarrati. Yaadni barreeffamaan dhiyaate marii barattootaan gabbata. Mariin kunis barattoonni deebii mataa isaanii qopheessuun miira isaanii afdubbii ykn barreeffamaan akka ibsan carraa kennuufi danda'a. kun immoo akka barataan (barattoonni) yaada mataa isaanii kennuuf, dandeettiiwwan afaanii dubbisuu, dubbachuu, barreessuufi dhaggeefachuuf gabbifataniifgargaara. Barattoonni gargaarsa tokko malee dhuunfaa isaaniitiin dubbisuu akka danda'aniif kakaasa. Barattoonni waan dubbisanirraa dhuunfaanis ta'e gareen yaadaan akka waliigalan barsiisaa ykn garee biraa akka madaalaniif isaan gargaara. Kana gochuuf immoo barattoonni dubbisa duras ta'e dubbisa booda waan gochuu qaban beekuu qabu. Fkn (Carteriifi Long, 1991:25)

Adeemsi baruu barsiisuu barataa giddugaleessa godhate kan barsiisaa giddugaleessa godhaterraa wanti adda taasisu, barattoonni caluma jedhanii yaada barsiisaan dhiyeessu fudhachuura bilisa ta'anii miira keessa isaaniitti waan dhaga'amu afaanis ta'e barreeffamaan akka ibsaniif carraa kennuu isaati. Yemmuu akkas jedhamu barumsi barsiisaarraa kennamu dogogora qaba jechuu utuu hin taane barattoonni haala barsiisaan mijeessuuf faana bu'uun ofii isaaniitiin irra caalaa barreeffamicha keessa akka galan waan affeeruuf. Barattoonni barreeffamicha keessa galuun dandeettii yaada isaan ibsu yoo gabbifatan, qabiyyee barreeffamichaa guutummaa guutuutti ni dubbisu. Dubbisuun immoo ofisaaniif yaalii ogummaa ogbarruu dubbisuu akka qaban dandeesisa carterfaa ni ibsu.

Yaada olii kana irratti hundaa'uudhaan barattoonni asoosama gabaabaa garaagaraa dubbisuun aadaa dudhaa amantii jaalala hawaasa isaanii keessa jiru hubachaa jaalachaa deemuun, miira barreeffamichaa jaalachuufi mararfachuu ofkeessa bulcha. Nama dandeettii dubbisuu gabbifachuu horatus ta'a ofitti amantaa horachuun asoosama gabaabaa isaa kunuunsuu, dubbisuu, qorachuufi kkf dhalootaaf dabarsu ta'ee argamuu danda'a.

Akka barreessaan Zamanfas Baaraakii (1991) Ibse (1995:1-2) wabeeffachuun barreessetti og-barruu fayyadamanii dandeettii dubbisuu barsiisuun faayidaa inni qabu karaa lamaan ibseera. Inni duraa Og-barruun hojii dhugummaa qaba waan ta'eef fedhiifi dandeettii afaan barachuu barattootaa ni si'eessa. Akkasumas, humna dandeettii dubbisuu gabbisuuf barattoota hirmaachisuu akka qabu hubachiisa.

Inni lammafaan, beekumsa waliin kan walqabate ta'ee, dubbisaan og-barruu dubbisuun waa'ee waan dubbisu sanaa dubbachuufi barreessuun afaan baruu ilaalchisee adeemsa miiraafi sammuu kan hordofu dha. Kana jechuunis barattoonni og-barruu yemmuu dubbisan odeeffannoo ykn beekumsa sammuu keessatti kuufachuu, horachuu, dabalachuu danda'u. Isa horatan sana immoo dandeettii dubbachuufi barreessuun namoota biroof ergaa dabarsuu danda'u. Kun immoo dandeettiin dubbisuu dandeettiiwwan biroof bu'uura ta'uus hubachiisa. Beekumsa miira isaa tuqe/itti dhaga'ame/ og-barruu keessaa argate kan miira dhuunfaasaafi muuxannoo jireenya isaa keessa jiruun wal qabsiisee akka barataan calaqisiisuu taasisa. Kun immoo miira barattootaa waan harkisuuf barumsa afaanii keessatti dandeettii dubbisuu akka cimsatan gargaaruu danda'a

Akka Elliott (1990) lafa kaayetti og barruun barattoota sadarkaa olaanaarra jiran ni kakaasa. Jedha kana malees asoosamni gabaabaan gocha jalqabaa kan gidduufi kan xumuraa waan qabuuf barattoonni xumurri gocha sanaa maal akka ta'e beekuuf fedhiin dubbisanii xumuruun rakkoon uumame fala argachuu isaa irra gawuu barbaadu. Kun ammo dandeettii dubbisuu barattootaa ni fooyyessa.

2.1.1.12 Rakkoolee asoosama dubbisuurratti barattoota mudachuu danda'an

Barattoonni yemmuu asoosamoota dubbisan seenicha osoo hin hubatinis ta'e, rakkoolee biroon isaan mudachuu danda'an akka jiraniifi karaa mata duree gahee barsiisaa jechuun qorannoo kana keessatti dhiyaateen rakkinoota kanneen furuuf akka danda'amu Lazar (1993:75-76)ni ibsa.

1. Rakkoolee kaka'umsarratti mudatan
 - a. Ofitti amanuu dhabuu
 - b. Qabiyyeen seenichaa kan hin hawwanne ta'uu dhabuu
 - c. Seenaa akkasii dubbisuun qormaata darbuuf kan faayidaa hin qabne yoo ta'e
2. Rakkoolee hir'ina hubannootiin mudatan
 - a. ijaarsa sabseenaa /jaargochaa sirriitti hubachuu dhabuu
 - b. namfakkiiwwan hubachuu dhabuu
 - c. hiika jechoota barreeffamicha keessatti argamanii hubachuu dhabuu
 - d. gahee seenessaa beekuu dhabuun rakkoolee uumaman ta'uu danda'u
3. Hiika irratti rakkoolee mudatanif
 - a. Waan dubbisan ykn dhaggeeffatanirratti ibsa kennuuf ofitti amanamummaa dhabuu

- b. Hiika jechoota walfakkaataniif saaxilamuurraa rakkoolee uumamuu danda'a ta'uu danda'u
4. Rakkoolee tooftaa dubbisuurratti mudatan
- a. Rakkoo hiika galumsaarraa ka'uun hiika waliigalaarratti xiyyeeffannoo kennuun hafee tokkoon tokkoon jechootaarratti xiyyeeffachuun uumamuu ta'uu danda'a
5. Rakkoo hubannoo aadaafi seenaa asoosama dhiyaateerraa dhufu ta'uu danda'a.
6. Rakkoolee tooftaa barreessaan barreessuuf fayyadame walaaluun mudatan
- a. Barreessaan maali jechuu barbaadee maali akka jedhe walaaluu
 - b. Barreessaan walaloonis ta'e holooloo keessatti ijaarsaafi itti fayyadama jechootaa haala hin baramneen yoo itti fayyadamedha.

Barsiisaa barumsa kamiinuu barsiisu rakkooleen garaa garaa mudachuu ni danda'u. ta'uyyuu, yaadolee ogbarruu filachuufi qopheessuu jedhurratti dhiyaate akka ka'umsaatti fudhachuu dhaan fooyyessee akkasumas adeemsa barruu barsiisuu keessatti hojiilee barsiisaan raawwachuu qaba jedhaman hojiirra oolchuun ogbarruun afaan barsiisuun rakkoolee uumamuu dandaa'an hanga tokko furuun danda'a jedhee itti amanee kaa'uu akka qabu ifaadha.

2.1.1.13 Haala itti dubbisni filatameefi amala gilgaalotaa

2.1.1.13.1 Haala itti dubbisni filatamee Qoohaa'u

Barumsa daree keessaa dhugoomsuuf gargaarsa akka ta'aniif kan nama gargaaran maal maal akka guutuu qaban hayyoonni baayyeen ibsaniiru fkn maakeey(1986): biraamfati kaarter (1986), Maakiree (1991) Kaarteriifi loong (1991) Laazaar(1993) innis akka armaan gadiitti ibsaniiru:

A. Aadaa barattootaa kan agarsiisu

Mana barumsaa tokko keessatti barattoonni bakka adda addaatti dhufu kanaafuu dubbisichi dandeettii isaanii, aadaa isaanii, haala waaliin jireenya isaanii, haala amantaa isaanii haala qabeenya isaanii irratti hundaa'uun garaa garummaa fiduu dada'u hubachuun kan ka'e ta'uu qaba.

B dandeettii afaanii (linguistic proticiency) wal madaalchisuu

Barattoonni bakka jiran sanatti dandeettii isaanii giddu galeessa godhachuun haala itti isaan jechoota hubachuu danda'an bu'uura kan godhate ta'uu qaba.

C dubbisichi haala barbaadameen dhiyaachuu isaa ilaalchisee

i Dubbisichi filatame haala kamiifi baayina inni itti argamu

ii Dubbisichi **baayinaan** hin argamne yoo ta'e haala kamiin harka barattootaatti argamuu akka danda'u lakkoofsi isaas haala kamiin walga'uu akka danda'u

D dheerina dubbisichaa ilaalchisee

1 Dubbisichi filatame sa'atii kenname keessatti hojjetamee dhumuu danda'uu fkn afaan oromoo fi sa'atii kenname ga'aafi ga'aa ta'uu dhiisuu

2. Barattoonni sun dubbisicha shaakaluuf yeroo inni itti fudhatu ga'aadha.

3. Dubbisichi filatame barnoota afaanii keessatti wanta barbaadamu barsiisuuf ga'aa ta'uu isaa

E hojiirra oolmaa isaa ilaalchisee

I dubbisicha keessaa gaaffiifi shaakala meeqa akka ba'uu danda'uu tilmaamuu

II dubbisicha fayyadamuun waanta karoorfamee galmaan ga'uu danda'uu isaa ilaaluu

2.1.1.13.2 Amala gilgaalotaa

Dandeettii dubbisanii hubachuu (comprehension) gabbifachuuf fi dandeettii afaanii biro guddifachuun kan danda'an gilgaalota nama gargaaran akka ta'an Naataal (1982)fi silbersteey (1994)ni ibsu

A. Jecha jechaan gilgaalota deebi'uu dandaa'an

Gaaffileen akkasii barattoonni otoo baay'ee itti hin yaadiin akka salphaatti deebisuu akka danda'aniif karra bana. Barumsa afaaniif dubbiisoota filatamaniif gaaffii kalattiin deebi'an kan of keessatti qabataniidha. Deebiin isaan barattoonni kennaniis dubbisicha keessaa yeroo ta'u waan biraa kan itti dabalan hin jiru.

B akka yaada ofiitti gilgaalota deebi'an

Barattoonni akka yaada isaaniitti afaan isaaniitiin ibsuun gaaffilee deebisaniidha. Kana gochuufis dubbisicha gadi fageenyaan hubachuu isaan barbaachisa.

C gilgaalota akka galumsaatti kan deebi'an

Kunis barattoonni garaa garummaafi tokkummaa gaalee, ciroo, akkasumas hima gidduu jiru hubachuun kan deebisaniidha.

D gilgaalota madaallii barbaadan (critical thinking)

Kunis gilgaalonni akkasii deebii qofaa kan barbaadan otoo hin ta'in deebiin akkamitti akka argameefi eessaa akka argame gadi fageenyaan hubachuun barbaachisa. Gaaffilee dandeettiifi cimina gaafataniifi dandeettii fageessanii yaaduu kan gabbisaniidha.

E gilgaalota dandeettii yaadachuu gaafatu

Kunis barattoonni dubbisa wal fakkaataa duraan dubbisan duubatti deebi'uun yaadachuun dubbisa haaraa wajjiin wal qabsiisanii akka hubataniif gaaffilee gargaaraniidha.

2.1.1.14 Hojii Qorannoo Kanaan Walitti Dhufeenya Qaban

Qorattuun qorannoo kana gaggeessuun dura hojiilee qorannoo kanaan walitti dhufeenya qaban sakatta'ameeti. Hojiilee kallatiidhaan qorannoo kana wajjin walitti dhufeenya qaban kan Afaan Oromootiin hojjetaman hin arganne. Haata'u malee qorannoo kanaan walitti dhiyeenya qabu, kallattinis ta'e qorannoon Afaan Oromoofi Afaan Amaaraatiin hojjetaman walitti dhufeenya qaban akka itti aanutti dhiyaateera. Qorannooleen kunniinis kutaa lamatti qoodamuun dhiyaataniiru. Isaanis hojiilee kitaabaan jiraniifi waraqaalee qorannoon taa'anidha.

2.1.1.14.1 Hojiilee kitaabaan jiran

1. Hojiilee qorannoo kanaan walitti dhufeenya qaban keessaa tokko kitaaba Baddiluu Waaqjiraa 1996 mata duree “*በስነ ጽሁፍ ቋንቋን ማስተማር*” jechuun barreessee maxxansedha. Garaagarummaan qorannoo kanaa wajjin qabu inni guddaan kitaaba ta'uusaati. Inni biro dandeettiwwan arfan waliin ilaala.

Mata dureen isaas “Ogbarruun Afaan barsiisuu” jedha malee sadarkaa daree barnootaafi kutaan adda bahee hin daangefamne. Qorannoon kun garuu gahee asoosama gabaabaa dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuu irratti xiyyeeffata. Walitti dhufeenya qorannoo kana waliin qabu. Dandeettii dubbisuu afaan barsiisuu keessatti sakata'uu isaaniiti.

2 Hojiilee qorannoo kana waliin walitti dhufan keessaa tokko kitaaba faqqadee Azazee bara 1991 mata dure “*የሥነ ቃል መመሪያ*” jedhuun barreessee maxxansiisedha. Kunis gosoota afoolaa adda addaa qopheessuun barattoonni sadarkaa mana barumsaa, kolleejjii, yunivarsiitiifi dirree qorannoorra jiran dubbisaniif dhiyaatedha. Walitti dhufeenyi inni qorannoo kanaan qabu, dandeettii dubbisuu gabbisuu gahee qabaachuusaadha. Garaagarummaan qorannoo kana wajjin qabu kitaaba ta’uusaati, qorannoo afoolarratti xiyyeeffatu sadarkaa barnootaan bahee hin dangeffamne qorannoon kun garuu ogbarruu keessaa gahee asoosama gabaabaa dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuu kutaa 11^{ffaa} irratti xiyyeeffata.

2.1.1.14.2 Hojiilee Waraqaan jiran

1. Hojiilee waraqaa qorannoo Afaan Oromoofi Afaan Amaaraan hojjetaman qorannoowwan Afaan Oromoo hojjetaman keessaa armaan gaditti dhiyaataniidha. Qorannoo Ilfinash Qinaaxxii bara 2012 faayidaa ogbaruun dandeettii Afaanii gurguddoo barsiisuu keessatti qabu (Haala kitaabolee barnoota Afaan Oromoo kutaa 9 -12) digirii lammaffaa guuttachuuf qorattedha. Garaagarummaa qorannoo kanaa wajjin qabu faayidaa ogbarruun dandeettii gurguddoo afaanii irratti kitaaba 9-12 irratti xiyyeeffata. Qorannoon kunis ogbarruu haata’u malee isaa keessaa gahee asoosama gabaabaa dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuu keessatti qabu, kutaa 11^{ffaa} qofa irratti kan xiyyeeffatudha. Walitti dhufeenya isaanii dandeettii dubbisuu sakatta’urratti.

2. Inni biroon qorannoo Zamafas Baarakii bara 1991 mata duree “*በስነ ጽሁፍ አማካኝነት የአጭር ልበወለድ ሚና በ11ኛ ክፍል ተማሪዎች ላይ የተካሄደ ጥናት*” jechuun barumsa digirii 2^{ffaa} guuttachuuf barumsa Afaan Amaaraa kutaa 11ffaa keessatti qabu sakatta’uudha. Garaagarummaan inni qorannoo kana wajjin qabu, qorannoon isaaAfaan Amaaraan ta’uu isaati.inni birraan dandeettii barreesuu irratti xiyyeeffata kana malees kutaa 11ffaa hunda irratti kan geggeeffamedha. qorannoo kun ammo dandeettii dubbisuu irratti xiyyeeffata.

Qorannoo armaan oliiirra qorannoo kana adda taasisu immoo “Gahee Asoosamnigabaabaa Dandeettii barreeffama Afaan Oromoo Dubbisuu Gabbifachuu keessatti qabu, kutaa 11^{ffaa} daree ‘A’ irratti gahee ogbarruun barreeffamaa afaan barsiisuu keessatti qaban qorachuurratti xiyyeeffachuu isaati.

3. Qorannoo Geetinet Taaferree mata duree “*ልበወለድን በመጠቀም በክፍል ውስጥ የአንብቦ መረዳት ትምህርት አቀራረብ ፍተሻ*” jechuun barumsa digirii 2^{ffaa} guuttachuuf qorate qorannoo mata duree kanaan

walitti dhufeenya qaban keessaa tokko. Kaayyoon isaa asoosama fayyadamuun kutaa keessatti dandeettii dubbisanii hubachuu barsiisuu sakatta'uudha. Garaagarummaan inni qorannoo kana wajjin qabu qorannoon isaa ogbarruu asoosamaa fayyadamuun dandeettii dubbisanii hubachuu Afaan Amaaraa sakatta'uudha. akasumas Geetinet Tafarraa asoosama gosa hundumaa fudhate. Dareen isaas murtaa'aa mitti.

Qorannoo armaan oliirraa qorannoo kana adda kan taasisu asoosama keessa gahee Asoosamni gabaabaa Dandeettii barreeffama Afaan Oromoo Dubbisuu Gabbifachuu irratti qabu qofaarratti sakatta'uurratti xiyyeeffata. Qorannoon kunniin lamaanuu walitti dhufeenyi isaanii gahee ogbarruu barreeffama daree keessatti dubbisanii hubachuu sakatta'uu irratti qaban irratti.

Qorattuunis yaaxina lazar(1993) irratti hundaa'uun gahee asoosamni dandeettii dubbisuu gabisuu irratti qabu mala qorannoo yaaliittiin gaggeesiteeti

BOQONNAA SADII: MALLEEN QORANNOO

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Kaayyoon guddaan qorannoo kanaa asoosamoota gagabaaboo fayyadamuu dhaan dandeettii dubbisuu gabbisuufi dhiisuu isaa barattoota kutaa 11^{ffaa} xiinxaluudha. Haaluma kanaan qorattuun ragaalee argaman qaacceessuun mala qorannoo yaalii kuwaliteetiiviin deegarame ykn makaa (qualitative and quantitative) gargaaramteetti. Akkasumas sooftweera spss 24 fayyadamuun qabxiin barattoota garee yaaliifi miti-yaalii T-testiin qaacefameera. Sababni malleen kun filatamaniifis: mala qorannoo ammamtaa odeeffannoo sassaabame lakkoofsaan ibsuuf waan fayyaduuf filatame. walumaa galatti malli kun kan filatameef ragaalee funaanaman gadifageenyaan ibsachuuf qorattuu waan gargaaruuf filatameera.

3.2. Madda Ragaalee qorannichaa

Qorannoo kanaaf madda ragaa tokkoffaafi lammaffaa kanaan fayyadamee yoo ta'u ragaan tokkoffaan barsiisota Afaan Oromoo barsiisaniifi barattoota Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} barataniidha.

3.3. Irraawwatama Qorannichaa

Irraawwatamtoonni qorannoo kanaa Naannoo oromiyaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Tokkee kutaayee naannoo magaalaa Gudar mana barumsaa mootummaa keessatti mana barnootaa Qophaa'ina Gudaritti Barsiisota Afaan Oromoo barsiisaniifi barattoota kutaa 11^{ffaa} 'A' Afaan Oromoo baratan irraawwatamtoota qorannoo kanaa ta'uun filatamaniiru. baayyinni barattoota Afaan Oromoo mana barumsaa kanatti baratan akka walii galaatti galmaa'an 565 yoo ta'an baayinni barattoota Afaan Oromoo mana barumsaa gudar kutaa 11^{ffaa} baratan 555 yoo ta'an kanneen keessaa baayyinni barattoota dhiiraa 267 yoo ta'u baayyinni dhalaa immoo 288dha. Akkasumas, baayinni barsiisota Afaan Oromoo manneen barnootaa kanatti kutaa 11^{ffaa} barsiisan ana malee 4 yoo ta'an dhiira 2fi dubara 2dha.

3.4. Mala iddattoo

Malli iddattoo tooftaa irraawwatamtoota jiran keessaa haala qorannichaaf mijaa'utti madda raga filachuun ittiin murteeffatamudha. Akka Dastaan, (2002:102) Torchin (2006) Wabeeffachuun ibsetti, iddattoon hiika armaan gadii qaba. "sampling is process of electing units (e.g. people, organization)

from a population of interest. So that by studying the sample we may fairly generalize our results back to the populations from which they were chosen” Akka yaada kanaatti iddattoo filachuun adeemsa jamaa tokko keessaa odeeffannoo argachuu dhaaf namoota ykn qaamota jamaa fudhatamanii itti fayyadamuudha Jechuudha.

3.5. Iddattoo mana Barumsaafi kutaa

Malli manni barumsaa itti filatamee mala iddattoo miti carraa keessaa iddattoo itti yaada (purposive sampling)ti. Berg (2001:32) waay’ee iddattoo kana yemmuu ibsu, “when developing a purposive sample researchers use their special knowledge or expertise about some group to select subjects who represent this population” jedha. Malli manni barumsaa itti filatame mala iddattoo miti-carraa keessaa iddattoo itti yaadeti.

Cohn (1994:89) mala iddatteessuu itti yaada yemmuu ibsu, “in purposive sampling, researchers hand pick the case to be included in the sample on the bases of their judgement of their typicality in this way they build up a sample that is satisfactory to their specific needs.” Akkuma waraabbiin kun ibsutti, mala iddatteessuu itti yaada keessatti qorattoonni iddattoowwan odeeffannoo qorannichaatiif murteessaadha jedhanii itti amananiifi kunneen kaayyoo qorannichaa guutuu danda’an akkaataa yaada murteessaniitiin filatu.

Kana malees, Best and Cohn (2006:19) filatamummaa iddatteessuu itti yaade “ purposive sampling allows the researcher to select those participant who will provide the richest information those who are the most interesting and those who manifest the characteristics of most interest to the researcher” jechuun ibsa. madda kanarraa akkuma hubatamutti mallii iddatteessuu itti yaada hirmaattoota ragaa gabbataafi amansiisaa gumaachuu danda’aniifi kaayyoo qorattichaa guutaniirraa odeeffannoo funaanuuf gargaara. Manni barumsaa filatame mana barumsaa qophaa’ina Gudariiti. Sababni qorattuun mana barumsaa kana filateef muuxannoo qabdurraa ka’uun dhimma qorattuu kanarratti raga quubsaa argachuun danda’a jettee waan abdatteefi. Sadarkaan kutaa qorannoon kun irratti gaggeeffame kutaa 11^{ffaa} ‘A’ dha sababni kutaan kun filatameef qorattuun kutaa kana waan barsiistuuf ,abdaree kutaa sanaa waan taateef barattoonni hundii ykn 80 afaan oromoo waan barataniif ragaa quubsaan argadha jettee waan yaaddeefi.

3.6. Iddattoo barattootaa

Barattoonni mana barumsaa qophaa'ina Gudar kutaa 11^{ffaa} baratan warreen iddattoo fudhataman keessaa tokkodha. Mala iddatteessuu akkayyootti fayyadamuudhaan adeemsa qorannoo kanaa gara fuulduraatti barattoota akka iddattootti qooda fudhatan addaan baasuuf dursa baayina waliigalaa isaanii adda bahee kaa'amuun baayina barattootaa akka iddattootti filatameera. Barattoonni mana barumsa qophaa'ina gudar kutaa 11^{ffaa} keessa baratan, dhiira 267 dubara 288 waligalan baay'ina isaanii 555 yoo ta'an, isaanis, daree 11^{ffaa} A-Gtti facaa'anii barataa jiru. Ragaan barattootaa kun erga argamee booda adeemsa iddatteessuu armaan olii filatameen fayyadamuudhaan baay'inni barattootaa akka iddattootti filachuun danda'amee jira. Akka waliigalaatti, mana barumsaa qophaa'ina Gudar kutaa 11^{ffaa} A-Gtti barataa jiran keessa barattoota daree 11^{ffaa} 'A' baratan 80 akka iddattootti filatamanii jiru. Sababni dareen kun filatameef barattoota hafan bakka naaf bu'u jettee waan yaaddeef.

Daree 11^{ffaa} 'A' filatamee keessatti barattoota 80 jiran akka qorannoo yaaliif mijaa'utti irratti hirmaatan idatteessuu akka carraatiin yoo ta'u qorattuun mala iddatteessuu akkayyoo fayyadamuun lakkoofsa barattootaa irratti hundaa'uun garee lakkoofsa qara (garee 1^{ffaa})fi lakkoofsa guutuu (garee 2^{ffaa})tti qooduun qorannoo gaggeefamedha. Qorattuun:

1. Garee 1^{ffaa} (Lakkoofsa qara) barattoota asoosama gabaabaan dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuuf filataman. Ykn garee yaalii
2. Garee 2^{ffaa} (Lakkoofsa guutuu) barattoota dubbisa biroon asoosama gabaabaa hin taaneen dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuuf filatamaniidha. Ykn garee miti-yaalii jechuun kan qoodaman yemmuu ta'u haala qoodinsaa ilaalchisee garaagarummaa garee lamaanuu gidduutti gama dandeettiinis umuriinis ta'e haala maatiin illee akka carraa ta'ee akka hin jirree qorattuun hubatteetti.

3.7 Iddattoo barsiisotaa

Barsiisonni mana barumsaa qophaa'ina gudar kutaa 11^{ffaa} afaan oromoo barasiis anana malee afur yoo ta'an isaan hunduu qorannoo kanaaf akka iddattootti filatamanii jiru.

3.8 Mala funaansa ragaa

Akka yaalew (2006:151) jedhutti bu'aan qorannoo ragaa funaanamerratti hundaa'a akkasumas, ragaan immoo meeshaa funaansa ragaarratti. Yaada kanarraa wanti hubannu ragaan ykn odeeffannoon bu'uura qorannoo ta'uusaati. Kanaaf meeshaalee funaansa ragaatiif qoratuun itti fayyadamte qormaataafi afgaaffiidha. Gootz and Margaret (1984) akka jedhanitti meeshaalee adda addaa gargaaramuun dhugummaa odeeffannoo argachuu cimsa jedha.

3.8.1 Qormaata

Malli kun tooftaalee ragaan ittiin funaanamu keessaa isa tokkodha. Qormaanni gosa madaallii keessaa tokko ta'ee amalafi dandeettii nama tokkoo meeshaa ittiin safarruudha. dabalataani kaayyoo barbaadame sana galma gahuufi dhiisuu isaa kan itti mirkaneessinuudha. Brown, (200) yoo ibsu Assessment is an on going proses that encompasses a much wider domain. Whenever a student responds to a question, offers a comment, or tries out a new word or structure that teacher subconsciously makes an assessment of the student's performance." Jechuu ibseera.

Qormaanni barattootaaf garee yaaliifi mitiyaaliif dhiyaate kun lama yoo ta'u inni jalqabaa barumsa dura garaagarummaa garee lamaan gidduu jiru hubachuuf yoo ta'u inni lamataa immoo erga barumsa baratani boodagaraa garummaa mul'ate adda baasuufi. Barattoota garee yaaliif asoosamoota gagabaaboo garaagaraa filachuu itti kan barsiifaman yoo ta'u wayiita barumsaas gilgaaloonni adda addaa qopha'aniiru. Barattoota garee mitiyaalii fi haluma wal fakkaatuun dubbisni asoosama hin taane garaa garaa qophaa'ee gilgaall dubbisicha keessaa baheera. Haalli qormaanniif gilgaaloonni itti qophaaahan ilaalchisee yaada hayyotaa boqonnaa lama keessatti addeefame bu'uura godhachuun qorattuun gaaffii qorumsaafi gilgaala qopheesiteetti. barattoota asoosamoota gaggaabaaboo aadaafi duudhaa barattootaa faana deemuufi dubbisa biroo sakkattaa'a kitaabolee adda addaarraa qindeeffachuun kan qophaa'an yemmuu ta'u gaaffileen qorannichaaf bu'uura ta'anis asoosamoota gaggaabaaboofi dubbisa biroo keessaa ba'an.

Baayyinni gaaffiwwan qormaataa garee lamaanuuf qophaa'e jalqabaafi dhuma irratti 20 yoo ta'u isaan kaan gaafilee shaakalliifi gilgaalaati. Barattoonni kunniin akka isaan walitti hin makamneef haalli qorattuun itti gargaaramte sa'a ykn pereedii walitti anuun fudhatte daree tokko akkan baheen daree isa tokkoon seene. Kana malees qorattuun wayita barsiistutti dubbisni harka barataa ga'uufi dhisuu isaa

mirkaneefachaa deemuunyoo ta’u dubbisichi.barattoota mana barumsaa qophaa’ina Gudar akka iddattootti filataman 80 garee lamaanuuf (yaaliifi mit-yaalii)dhiyaateera.

3.8.2 Af-gaaffii

Meeshaan inni biroo ragaan ittiin funaanamu afgaaffii dhiyaatuudha. Malli ittiin odeeffannoo sassaabamu kun ragaa barbaadamu bal’inaan argachuuf faayidaa heedduu qaba. Dastaan (2013:11) yaaduma kana cimsuun yoo ibsu “Odeeffannoo afgaaffiidhaan funaanamu wanti gaarii taasisu qorataan gaaffii isaa sirriitti ifa godhee akka ibsuuf odeeffannoo kennaan gafachuu isaatiin” jedha. Yaadni kun kan nu hubachiisu qorataafi odeeffannoo kennitoonni yaada ifaadhaan akka walii galuu danda’aniif walquunnamtii sirrii ta’e akka gidduu isaaniitti uumamu ragaan qabatamaan odeeffannoo kennitoonni akka kennan taasisuun qorattuun raga qabatamaa ta’e gonfachiiftetti. Dabalataanis, irra deddeebinee gaafachuun ibsa dabalataa barbaannu odeeffannoo sirriitti argachuuf ni danda’ama. Kanaaf, gaaffileen afaaniin dhiyaateera. Innis afgaaffiin barsiisota qofaaf qophaa’e. Odeeffannoo barattoota irraa argame cimsuuf dabalataan barsiisota mana Barumsaa Qophaa’ina Gudar Afaan Oromoo barsiisan ana faana 5(shan) yoo ta’u, barsiisota 4 (afur)irraa odeeffannoo funaanuun odeeffannoo funaanuuf gaafannoo gaaffii cufaa (closed ended question) 5(shan) qabuutti fayyadamuun barsiisonni sa’atii kutaa daree barsiisan hin qabnetti odeeffannoo funaaname dha.

3.9. Adeemsa funaansa ragalee

1. Gareen lamaanuu qormaata duraa fudhataniiru fkn(reading comprehension teste)
2. Qormaanni duraas spss vertion 24 T-estiin hojjetamee qabxiin isaanii baay’ee garaa garummaa akka hin qabne mul’ateera
3. Daree kennameefii alatti wayitii barnootaa mana barumsichaatiin sa’atiin kennamee duraanuu waan jiruuf qormaaticha booda gareen lamaanuu qorattuun barataniiru.
4. Gareen lamaanuu ajaja walfakkataafi barumsa wal fakkaataa gosa dubbisaa ala fudhataniiru .
5. Gareen yaalii dubbisa asoosamoota gagabaaboon yeroo baratan gareen to’atamaan dubbisa biroon barataniiru.

6. Kunis walitti fufiinsaan lachanuu sa'atiifi guyyaa walfakkaataan ji'a sadiif barataniiru kunis akka Dreyer (1998 :23) ibsetti qorannoo yaalii tokko adeemsisuuf ji'i sadii ga'aa akka ta'e ibsiteetti.
7. Dhuma ji'a 3^{ffaa} irratti gareen lachanuu barumsa booda yaaliifi mitiyaaliin qormaanni wal fakkaataan sa'afii guyyaa walfakkaataa keessatti kennameeraaf.
8. Qaphxiin isaaniis sooftweera spss version 24 fayyadamuun T-testiin hojjetamee mean standara divetion akkasumas garaagarummaan jiru istaatiksiin mirkanaa'aa ta'uu isaa ilaalameera.

3.10. Tooftaa qaaccessa ragaa

Ragaan meeshaalee garagaraatiin funaaname haalawwan armaan gadiitiin qaacceeffamanii jiru ragaan meeshaa qorannoo af-gaaffii barsiisotaafi barattootarraa argatte mala qorannoo qulqulleeffatan kan ibsame yemmuu ta'u ragaan qormaata barattootarraa argamefi gilgaala2ffaa/ shaakala yeroo dubbisuu ammo mala qorannoo safartaa fayyadamuun baayinni namoota deebii kennannii gara dhibbeentaatti jijjiiramanii haala gabateen dhiyaateera. Akkasumas sooftweerii spss vershina 24 itti gargaaramuun T testiin qaacefameera. .kunis kan agarsiisu qabxiin qormaata yaalii duraa kenname T= testiin yeroo ilaalamu garaa garummaan isaatikisiidhaan qabatamaa kan ta'e gidduu isaanii akka jiru agarsiiseera . Kunis qabxiin p intervalii konfideesii 0.05 gaditiin ilaalame. Itti dabalees cimminni walitti dhufeenya isaanii (effect size) saa akka kooheen D Muijis(2004) irrattii ibsetti ciminni walitti dhufeenyaa (effect size) akka armaan gadiittin ilaalameera.

0-0.20=walitti dhufeenya laafaa (weak effect)

0.21-0.50= walitti dhufeenya gahaa(modest effect)

0.51-1.00= walittii dhufeenya quubsaa(moderet effect)

> 1.00= walitti dhufeenya cimaa(strong effect)

Ragaan haala kanaan erga qaacceeffame booda hiikni itti kennameera dhumarrattiis bu'aa qorannicha ibsamee yaadni furmaataa dhiyaateera.

BOQONNAA AFUR: IBSA ODEEFFANNOO

Boqannaa kana keessatti kaayyoo gooree qorannoo kanaa mata duree “Gahee Asoosamni gabaabaa Dandeettii barreeffama Afaan Oromoo Dubbisuu Gabbisuu Keessatti Qabu”, Barattoota kutaa 11^{ffaa} “A” irratti deebisuudha. Odeeffannoowwan barattoota kutaa keessatti argaman hundarraa, barattoota dubbisa biroon dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifatanirraa, barattoota asoosama gabaabaan dandeetti barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifatan irraa funaaname. Akka dabalataatti odeeffannoo barsiisota Afaan Oromoo barsiisan Mana Barumsaa Qophaa’inaarra argaman akka kanatti aanee jiruun duraa duubaan qaacceffamaniiru.

Jalqaba qaacceessa qabxii qormaata barattoota kutaa 11^{ffaa} “A” sadeetamni (80) dubbisa biroo qormaata dimshaashaan (ka’umsaaf) qoraman Sooftweera spss vershina 24 riin hojjetamee garaagarummaan akka hin jirree irra ga’ameera. Itti aansuudhaan barattoota saddeetama (80) jiran kana garee lamatti hiruun, garee yaalii ykn (asoosamoota gagabaaboo) fayyadamuun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifataniifi garee miti-yaalii (dubbisa biroon) dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifatani gilgaalota ittiin shaakalaniifi ittiin baratan qaacceffamee dhiyaate. Akkasumas qaacceessa qorumsa barumsa boodaa sooft weera spss vershina 24riin hojetameera. Kana malees odeeffannoo gaaffii barsiisotarraa argame duraa duubaan qaacceffameera.

4.1. Qaaccessa Odeeffannoowwan Qormaataa Dimshaashaa /ka'umsaa/ Barattoota Daree 11^{ffaa} “A” garee yaaliifi mitiyaalii irraa funaaname.

Qormaanni kun kaayyoon isaa barattoonni qorannoo keessatti ammataman hundii akka ka'umsaatti sadarkaa isaan irra jiran baruuf kan kennamedha.

Gabatee 4.1.1: Qaaccessa mata duree lakkoofsi qofaan gahaa miti jedhu kan yeroo jalqabaaf kenname qabxii (garee yaalii) 10 keessa qabame

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina (40)	Dhibbantaan %
10	2	5
9	4	10
8	3	7.5
7	7	17.5
6	6	15
5	11	27.5
4	2	5
3	4	10
2	1	2.5

Akka gabatee oliitti barattoonni daree keessa jiran baayinaan afurtama (40) yemmuu ta'an, kana keessaa qabxii 10 kan argatan 2(%5), qabxii 9 kan argatan 4(%10) qabxii saddeeti (8) kan argatan barattoota 3(%7.5)dha. Qabxii torba (7) kana argatan 7(%17.5), kudhan keessa jaha (6) kan argatan 6(%15), qabxii shan (5) kan argatan 11(%27.5) qabxii 4 kan argatan 2(%5)qabxii 3 kan argatan4(10) qabxii 2 kan argatan barattaa 1(%2.5)dha.

4.2. Qaaccessa Odeeffannoowwan Qormaataa Dimshaashaa /ka'umsaa/ Barattoota Daree 11^{ffaa} “A” garee mitiyaalii irraa funaaname.

Gabatee 4.2.1: Qaaccessa mata duree lakkoofsi qofaan gahaa miti jedhu kan yeroo jalqabaaf kenname qabxii (garee mitiyaalii) 10 keessa qabame

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina (40)	Dhibbantaan %
10	3	7.5
9	2	5
8	7	17.5
7	5	12.5
6	9	22.5
5	7	17.5
4	4	10
3	2	5
2	1	2.5

Akka gabatee oliitti baratoonni daree keessa jiran baayinaan afurtama (40) yemmuu ta'an, kana keessaa qabxii 10 kan argatan 3(%7.5), qabxii 9 kan argatan 2(%5) qabxii saddeeti (8) kan argatan barattoota 7(%17.5)dha. Qabxii torba (7) kana argatan 5(%12.5), kudhan keessa jaha (6) kan argatan 9(%22.5), qabxii shan (5) kan argatan 7(%17.5) qabxii 4kan argatan 4(%10) qbxii 3kan argatan2 (%5)akkasumas qabxii 2kan argatan 1(%2.5)dha. Garaa garummaa gidduu isaanii jiru beekuuf sooft weera spss armaan gadii ilaalu dandeenya.

Gabatee 4.2.1.1. Qaaccessa Qabxii qormaata Yaali Dura garee yaaliifi mitiyaalii (Analyses of pre-experiment test result) softiwwera SPSS versiona 24 tiin.

T-Test

Istaatiksii garee(group Statistics)

	Garee	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Qabxii	Yaalii(experimental)	40	6.05	2.012	.318
	Towatamoo(controlled)	40	6.28	2.038	.322

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means					95% Confidence Interval of the Difference	
		F	Sig.	T	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper
Qabxii	Equal variances assumed	.001	.981	-.497	78	.621	-.225	.453	-1.127	.677
	Equal variances not assumed			-.497	77.987	.621	-.225	.453	-1.127	.677

Sooft weera spss armaan olii irratti Afaan Ingiliiziitiin hojetamee waan jiruuf isumaan fudheera.

Akka gabateen sooftweerii spss vershina 24 armaan olii ibsutti ($T=0.497, df=78, p=0.621$). kunis kan agarsiisu qabxiin qormaata yaalii duraa kename $T=$ testiin yeroo ilaalamu garaa garummaan gidduu isaanii akka hin jirre dha. Kunis kan ta'eef $p=0.621$ intervalii konfideesii 0.05 ol waan ta'eef. Itti dabalees cimminni walitti dhufeenya isaanii (effect size) 0.1waan ta'eef baayee laafaa akka ta'e agarsiisa.

4.3. Qaaccessa Odeeffannoowwan Barattoota 40 Shaakala Dubbisa Asoosama Gabaabaan Dandeettii Dubbisuu Gabbiffatan.

Gabatee 4.3 1: Qaaccessa Mata duree Dungoo Halkan Sanaa jedhu kan yeroo jalqabaaf barsiifame qabxii (garee yaalii) 10 keessaa qabamee

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina (40)	Dhibbantaan (%)
10	2	5
9	4	10
8	3	7.5
7	7	17.5
6	6	15
5	11	27.5
4	2	5
3	4	10
2	1	2.5

Shaakala dubbisa asoosama gabaabaa kenname kana irraa qabxii barattootaa ilaaluun akka gabateen qindaa'eetti yemmuu ibsamu, barattoonni dubbisa kanatti qabxii kudhan keessa a kudhan (10/10) argatan 2(%5), qabxii 10 keessaa sagal (9/10) kan argatan 4(%10). Qabxii 10 keessaa saddeet kan argatan 3(%7.5), qabxii kudhan keessaa torba (7) kan argatan 7(%17.5), qabxii kudhan keessaa jaha (6) kan argatan 6(%15), qabxii shan kan argatan 11(%27.5), qabxii afur (4) kan argatan 2(%5), qabxii sadii (3) kan argatan 4(%10) fi qabxii lama (2) kan argatan 1(%2.5)dha. kun kan agarsiisu dubbisa dimshaashaarra shaakala dubbisa asoosama gabaabaa kanarratti qabxiin isaanii fooyya'aa dhufeera.

Gabatee 4.3.2: Qaaccessa Mata Duree Faaya Mormaa jedhu kan yeroo lamaaffaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee yaalii) 10 keessaa qabame

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina	Dhibbantaan (%)
10	2	5
9	6	15
8	5	12.5
7	7	17.5
6	8	20
5	8	20
4	2	5
3	2	5

Barattoonni 40 (afurtama) dandeettii dubbisa barreeffama Afaan Oromoo gabbifachuuf asoosama gabaabaan baratan qormaata 2^{ffaa} kanaan qabxiin isaanii yemmuu ilaalamu qabxii Kudhan (10) kessa kudhan (10) argatan 2(%5) barattoonni sagal (9) argatan 6(%15) saddeet kan argatan 5(%12.5), torba kan argate barataa 7(%17.5), jaha kan argate barataa 8(%20), shan kan argate barataa 8(%20), afur kana rate barataa 2(%5)fi sadii kan argate barataa 2(%5)dha. Akka shaakala asoosama gabaabaa 2^{ffaa} kanatti barattoonni bay'een qabxii shaniifi isaa ol argatan kan shaakala asoosama gabaabaa 1^{ffaa} caalaa dabaleera. Kunis shaakala dandeetti barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuu isaanii dabalaa jira.

Gabatee 4.3.3: Qaaccessa Mata Duree Aguuggaa jedhu kan yeroo sadaffaa ittiin barsiifamee qabxii (garee yaalii) 10 keessaa qabame

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina (40)	Dhibbantaan (%)
10	3	7.5
9	9	22.5
8	6	15
7	6	15
6	7	17.5
5	7	17.5
4	2	5

Akka gabatee armaan olitti barattoonni asoosama gabaabaa 3^{ffaa}n dandeettii barreeffama Afaan Oromoo barataan kunniin akka dubbisa asoosama gabaabaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} keessatti gabateen ibsamuun yaalame, ammas asoosama gabaabaa sadaffaa kanaan yoo ibsamu immoo barattoota afurtama (40) asoosama gabaabaa baratan kana keessaa qabxii kudhan (10/10) kan argatan 3(%7.5), qabxii sagal (9/10) kan argatan 9(%22.5), qabxii saddet kan argatan 6(%15), qabxii torba (7/10) kan argatan 6(%15), qabxii jaha (6/10) kan argatan 7(%17.5) qabxii shan (5/10) kan argatan 7(%17.5) fi kan qabxii afur (4/10) argatan immoo 2(%5)dha. Akka gabatee kanaatti barattoonni asoosama gabaabaa kanarratti qabxii qormaata isaanii yoo ilaalamu barattootni afurtama keessaa sagal qabxii sagal argachuun baay'inni isaanii caalmaa agarsiisaa jira.

Akkasumas barattoonni qabxii shanii hanga kudhanii (5-10) gidduu argatan baay'inni isaanii 38 (%95) akka ta'eefi barattoonni qabxii shanii gadi argatan 2(%5)dha. Kun immoo barattoonni akkuma asoosama gabaabaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} irratti gabatee irratti agarsiisu, asoosama gabaabaa 3^{ffaa} kana keessattis barattoonni dubbisa asoosama gabaabaan dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuun isaanii bu'aa gaarii kan agarsiise ta'uu mirkaneessaa jira.

4.4. Qaaccessa Odeeffannoowwan Barattoota 40 Shaakala Dubbisa Biroo Dandeettii Dubbisuu Gabbiffatan.

Gabatee 4.4.1. Qaaccessa Mata Duree Beekumsa jedhu kan yeroo jalqabaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee mitiyaalii) 10 keessaa qabame

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina (40)	Dhibbantaan (%)
10		
9	2	5
8	5	12.5
7	2	5
6	3	7.5
5	10	25
4	9	22.5
3	6	15
2	3	7.5

Shaakala dubbisa biroo kenname kana irraa qabxii barattootaa ilaaluun akka gabateen qindaa'eetti yemmuu ibsamu, barattoonni dubbisa kanatti qabxii 10 keessaa sagal (9/10) kan argatan 2(%5). Qabxii 10 keessaa saddeet kan argatan 5(%12.5), qabxii kudhan keessaa torba (7) kan argatan 2(%5), qabxii kudhan keessaa jaha (6) kan argatan 3(%7.5), qabxii shan kan argatan 10(%25), qabxii afur (4) kan argatan 9(%22.5), qabxii sadii (3) kan argatan 6(%15) fi qabxii lama (2) kan argatan 3(%7.5)dha. Kun kan agarsiisu dubbisa dimshaasharra shaakalshiisuurratti qabxiin barattootaa fooyyee agarsiiseera.

Kanarraa wanti hubannuu qabxiin garee to'atamoo shaakala isa duraarra fooyyee agarsiisuus parsantii dhaan yeroo ilaalamu kan garee yaaliidhaa gadi.

Gabatee 4.4.2. Qaaccessa Mata Duree Industiriifi Sochii Turizimii Addunyaa jedhu kan yeroo lamaffaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee mitiyaalii) 10 keessaa qabame

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina (40)	Dhibbantaan (%)
10	2	5
9	2	5
8	3	7.5
7	7	17.5
6	5	12.5
5	8	20
4	10	25
3	3	7.5

Akka gabatee oliirratti qindaa'e, barattoota afurtama dubbisa biroon dandeettii dubbisuu shaakalliin qormaata qoraman qabxiin isaanii yoo ilaalamu barattoonni qabxii kudhan keessaa kudhan (10/10) argatan 2(%5), barattoonni kudhan keessaa sagal (9/10) argatan 2(%5), kudhan keessaa saddet (8/10) kan argatan sadii 3(%7.5), qabxii torba (7/10) kan argatan torba 7(%17.5), qabxii jaha (6/10) kan argatan 5(%12.5), qabxii shan (5/10) kan argatan kudha tokko 8(%20), qabxii 4 kan argatan afur 10(%25)fi qabxii sadii kan argatan sadii 3(%7.5) dha.

Gilgaala lamaffaa kanarratti gareen to'atamoon kun gilgaala isa duraarraa parsantiin yeroo ilaalamu fooyyee agarsiisaniiru. Fooyyeen kunis kan mul'ate dubbisa barsiisuutti xiyyeeffannoon waan kenameefi maloota dubbiisuu kan akka ariitiin dubbisuufi cal'isaan dubbisuu akka fayyadaman waan taasifameefi. Haata'u malee qabxiin kun parsantiin yoo ilaalamu kan warra yaaliittiin (kan warra asoosamaan barateen) gadidha.

Gabatee 4.4.3. Qaaccessa Mata Duree Jireenyaafi hojii jireenya Oromoo jedhu kan yeroo Sadaffaaf ittiin barsiifamee qabxii (garee mitiyaalii) 10 keessaa qabame

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina (40)	Dhibbantaan (%)
9	5	12.5
8	4	10
7	8	20
6	3	7.5
5	8	20
4	7	17.5
3	4	10
2	1	2.5

Akkuma gabateen armaan olii ibsutti, barattoonni dubbisa kana dubbisuun gaaffilee qophaa'e deebisuun qabxiin isaan galmeesan yemmuu ilaalamu qabxii kudhan keessaa sagal (9/10) kan argatan 5(%12.5), kudhan keessaa saddeet (8/10) kan argatan 4(%10), kudhan keessaa torba (7/10) kan argatan 8(%20), qabxii kudhan keessaa jaha (6/10) kan argatan 3(%7.5), qabxii shan (5/10) kan argatan lakkoofsan kudhan 8(%20), kudhan keessaa afur (4/10) kan argatan 7(%17.5), qabxii sadii (3/10) kan argatan 4(%10) fi qabxii kudhan keessaa lama (2/10) kan argatan 1(%2.5)dha. Kunis barattoonni dubbisa kanatti qabxii shanii hanga kudhanii argatan 28(%70) akkasumas qabxii shanii gadi kan argatan barattoota kudhan 12(%30)dha.

Shaakala kana irrattis qabxiin parsantaatiin mul'ate kun gilgaala 3^{ffaa} kan garee yaaliitiin gadi dha.

4.5. Qaaccessa Odeeffannoowwan Qormaata Dubbisa Barumsa Asoosama Gabaabaa fi Dubbisa Biroo Booda Barattoota Daree 11^{ffaa} “A” keessaa jiran hunda irraa funaaname.

Gabatee 4.5.1. Qaaccessa Qormaata dubbisa dimshaashaa mata duree Adaa fuudhaafi heerumaa Oromoo Gujii barumsa booda garee yaalii qabxii 10 keessa.

Qabxii 10 keessaa	Baay’ina (40)	Dhibbantaan (%)
10	6	15
9	8	20
8	5	12.5
7	10	25
6	6	15
5	4	10
3	1	2.5

Akkuma gabateen olii agarsiisu, dandeettii dubbisuu barattootaa yemmuu ilaalamu qabxii isaanii kudhan keessaa kudhan (10/10) kan argatan 6 (%15), kudhan keessaa sagal (9/10) kan argatan 8(%20), kudhan keessaa saddeet (8/10) kan argatan 5(%12.5), kudhan keessaa torba (7/10) kan argatan 10(%25), kudhan keessaa jaha kan argatan 6(%15)dha. Akkuma gabateen olii agarsiisutti dubbisa dimshaashaa barumsa asoosama gabaabaa boodaan barattoonni dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuun isaanii baay’ee gaarii akka ta’e mul’isaa jira. Kunis barattoonni asoosama gabaabaa yemmuu dubbisan qabatamummaa jiruufi jireenya isaanii keessatti guyyaa guyyaatti shaakala jireenyaa keessatti arganiifi dhaga’an waan ta’eef fedhii dubbisuu barattootaa ofitti harkisuun akka dubbisan qabxiin isaanii ni agarsiisa. Kunis barattoonni qabxii kudhan keessaa shanii hanga kudhanii gidduu argatan 39(%97.5)dha.

Gabatee 4.5.2. Qaaccesa Qormaata dubbisa dimshaashaa mata duree Adaa fuudhaafi heerumaa Oromoo Gujii barumsa booda garee mitiyaalii qabxii 10 keessa.

Qabxii 10 keessaa	Baay'ina (40)	Dhibbantaa (40)
10	2	5
9	4	10
8	5	12.5
7	10	25
6	7	17.5
5	9	22.5
4	2	5
3	1	2.5

Akka qormaata gabatee armaan oliitti dubbisa dimshaashaa barumsa dubbisa biroo boodaa kanaan barattoonni dandeettiin dubbisuu isaanii qabxii isaan argataniin yemmuu ilaalamu, barattoonni qabxii kudhan keessaa kudhan (10/10) argatan 2(%5), sagal (9/10) kan argatan 4(%10), saddeeti (8/10) kan argatan 5(%12.5), qabxii torba (7/10) kan argatan 8(%25), qabxii jaha (6/10) kan argatan 6(%17.5), qabxii shan (5/10) kan argatan 7(%22.5), qabxii kudhan keessaa afur (4/10) kan argatan 7(%5)fi qabxii sadii (3/10) kan argatan 1(%2.5)dha.

Akka gabatee kanaatti qabxiin barattoota kanaa yemmuu ilaalamu dubbisa dimshaashaa barumsa dubbisa biroo boodaa kun kan dubbisa biroo duraarra fooya'aa akka ta'edha. Kunis barattoonni qabxii shanii hanga torbaa (5-7) argatan baay'inni isaanii digdamii jaha 21(%52.5), qabxii saddetii hanga kudhanii (8-10) kan argatan 11(%27.5) akka ta'e agarsiisaa jira. Qabxii shanii gad kan argatan immoo barattoota sadii 8(%20) qofadha. Dimshaashumatti dubbisa kanaan barattoonni baay'een yookin afurtama keessaa soddonii torba 32(%80) ta'an dandeettii dubbisuu isaanii fooyya'eera jechuun ni danda'ama.

Gabatee 4.5.2.1. Qaaccessa Qabxii qormaata Yaali Booda garee yaaliifi mitiyaalii (post-experiment test result) softiwerera SPSS versiona 24n.

T-Test

Group Statistics					
	Garee	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Qabxii	Yaalii(experimental)	40	7.53	1.739	.275
	Towatamoo(controlled)	40	6.60	1.676	.265

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	T	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
Qabxii	Equal variances assumed	.151	.699	2.422	78	.018	.925	.382	.165	1.685
	Equal variances not assumed			2.422	77.895	.018	.925	.382	.165	1.685

Akka gabateen sooftweerii spss vershina 24 armaan olii ibsutti ($T=2.422, df=78, p=0.018$). Kunis kan agarsiisu qabxiin qormaata yaalii duraa kename $T=$ testiin yeroo ilaalamu garaa garummaan isaatikisiidhaan qabatamaa kan ta'e gidduu isaanii akka jiru ibsa . Kunis kan ta'eef $p=0.018$ intervalii konfideesii 0.05 gadi waan ta'eef. Itti dabalees cimminni walitti dhufeenya isaanii (effect size) 0.54 waan ta'eef gahaa (moderet effect) akka ta'e agarsiisa.

4.6. Qaaccessa Odeeffannoowwan Af-gaaffii barsiisotaa Afaan Oromoo Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudarirra argaman

Gaaffilee dhiyaatan irraatti hundaa'uudhaan, gaaffilee fi deebiiwwan barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudarirraa argaman akka itti aanee jirutti qaacceeffamuun dhiyaateera.

Gaaffii 1^{ffaa}: Barsiisonni Afaan Oromoo barsiisan Arfanuu haala walfakkaatuun “eeyyee gahee guddaa qaba” jedhanii erga deebisanii booda, gahee isaas akka itti aanee jirutti ibsaniiru.

Barsiisaa₁: Asoosamni gabaabaan gosa ogbarruu keessaa tokko waan ta'eef dandeettii dubbisuu gabbisa, fedhii dubbisuu kakaasa.

Barsiisaa₂: Ni bashannansiisa, ni sissi'eessa, barumsa afaaniif barattoota qopheessa kun immoo fedhii barattootaa ni dabala.

Barsiisaa₃: Barattoonni dandeettii afaanii kanneen akka dubbisuufi dhaggeeffachuu ittiin gabbifachuu danda'u.

Barsiisaa₄: Amala nama bashannansiisuun barsiisuu qaba waan ta'eef, miira barattootaa hawwata; barumsicha akka hordofan taasisa jechuun deebisaniiru.

Akka deebii barsiisota Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudariitti barumsa afaanii keessatti gaheen asoosamni gabaabaan qabu guddaadha. Kunis dandeettii dubbisuu ni gabbisa. Fedhii dhaggeeffachuu ni kakaasa. Aadaa duudhaa hawaasichaa, waan bashannansiisaafi sisi'eessaa of keessaa qaba. Kun immoo barumsa afaaniif barataa qopheessa. Fakkeenyaaf barsiisaan afaan barsiisu asoosama gabaabaa tokko yoo daree keessatti dubbiseef dandeettii dhaggeeffachuu akka gabbifatan taasisa. Kana malees asoosama gabaabaa tokko daree keessatti dhiyeessuun dubbisa keessaa cuunfanii barreeffamaan akka dhiyeesan yoo taasisa, barattoonni dandeetiiwwan dubbisuu, dhaggeeffachuufi barreessuu gonfachuu danda'u. Kun immoo barumsa afaaniif miira isaanii kakaasa dandeettii dubbisuu sadarkaa olaanaatti, dandeetiiwwan dhaggeeffachuu, barreessuufi dubbachuu akka gabbifatan taasisuu danda'a jechuun yaada isaanii ibsaniiru.

Odeeffannoowwan afgaaffii kana irraa kan hubachuu dandeenyu barumsa afaanii keessatti asoosamni gabaabaan hammatamuun faayidaalee hedduu qabaachuu isaati. Faayidaaleen kanneenis, dandeettii dubbisuu gabbifachuu, dandeetiiwwan afaanii gara garaa dabalatan gabbifachuu, hirmaannaa barattoota

daree keessaa cimsa, bashannanaa miira gammachuun barumsa afaaniif qophaa'uufi kkf qabatu; gara fuula duraatti immoo Aadaafi duudhaa hawaasa isaanii akka gabbisan, sammuu barattootaa keessatti waa uumuu danda'a.

Gaaffii 2^{ffaa}: Barsiisonni arfanuu haala wal fakkaatuun kitaaba kutaa 11^{ffaa} keessa asoosama gabaabaa tokko qofatu argama. Innis mata duree “Faaya Mormaa” jedhuudha jedhanii erga deebisanii booda asoosamni gabaabaa kitaaba kutaa 11^{ffaa} kun:

Barsiisaa₁: Waan qalbii namaa hawwatuuf dandeettii dubbisuu ni gabbisa shaakalliifi gilgaalonni kennamanis kan dadeettii dubbisuu gabbisanidha, garuu tokko qofa.

Barsiisaa₂: Gahee guddaa qaba. Innis dandeettii waa yaadachuu isaanii gabbisa.

Barsiisaa₃: Mata dureen dhiyaate hanga tokko qaba, garuu tokko qofa waan ta'eef gahaa miti ta'es asoosama gabaabaa sana dubbisuun dubbisa kan biroo illee akka dubbisaniif ni kakaasa.

Barsiisaa₄: Dubbisni asoosama gabaabaa kitaabicha irra jiru dandeettii dubbisuu ni gabbisa. Haata'u iyyuu malee asoosamsni gabaabaan kitaaba keessa jiru gahaa miti.

Kitaabni Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} kan ittiin barsiisaa jiran irratti hundaa'uun barsiisonni yemmuu deebisan asoosamni kitaaba kutaa kudha 11^{ffaa} keessatti argamu tokko qofaa akka ta'etti haala wal fakkaatuun deebisaniiru. Innis asoosama gabaabaa jechuun akka hubatanitti gaaffii shaakala dubbisa durii keessatti ibseera jechuun yaada kennaniiru. Ta'us taateewwan dhiyaatan (seeneffaman) qoodattoonni) achi keessatti qooda fudhatan asoosama gabaabaa akka calaqisiisanidha. Kanaafuu akkuma asoosama gabaabaatti hubachuun boqonnaa kudha shanaffaa (15^{ffaa}) keessaatti akka waan jiruutti deebii kennaniiru.

Asoosamni gabaabaan dhiyaate dandeettii dubbisuu gabbisuuf, shaakalliifi gilgaalonni mata duree sana jalatti dhiyaatan gaariidha. Garuu asoosama gabaabaa tokko qofaa ta'uun isaa xiqqaadha; gahaa miti.

Akka odeeffannoon afgaaffii kanaa ibsutti kitaaba Afaan Oromoo kutaa 11^{ffaa} keessatti asoosamni gabaabaan argamu tokko qofaa ta'uunsaa, dandeettii dubbisuu gabbisuuf gahee xiqqoo qabaachuu hubachiisa.

Gaaffii 3^{ffaa}: deebii barsiisonni kennan yoo ilaalle:

***Barsiisaa₁*:** Taateewwan walitti fufiinsa qabu seenessaa waan ta'eef yeroo dubbisan achiho? Gaaffilee jedhuuf deebii argachuuf jecha hanga dhumaatti waan dubbisaniif dandeettii dubbisuu gabbifatu.

***Barsiisaa₂*:** “Eyyee dandeettiiwwan dubbisaniifi dhaga'an gabbifachuun, ergaa isa hubatan immoo irra deebi'anii dubbachuun, dandeettii dubbachuu cimsa”.

***Barsiisaa₃*:** Akkaataa dhiyeenya dubbisa asoosama gabaabaa waan nama hawwatuuf barattoonni akka dubbisaniif fedhii horachiisa.

***Barsiisaa₄*:** Asoosamni gabaabaan Afaan Oromoo dhiyaatan yemmuu dubbisan waanuma beekan, dhaga'anifi argaa oolan itti fakkaataa, kofalchiisaa waan dhugaa raawwataman fakkaata. Kun immoo dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbisuuf fedhii guddaa akka qabaatan taasisa. Jedhanii deebisaniiru.

Akkuma deebii barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudar irraa deebi'etti, odeeffannoon argame akka armaan gadiitti dhiyaateera.

Barattoonni Afaan Oromoo baratan dubbisa asoosama gabaabaa Afaan Oromoon qophaa'e dubbisuuf fedhii qabu. Afaan Oromoo afaan ittiin afaan hiikkatan waan ta'eef dubbisatanii hubachuun waan hin rakkisneef asoosamni gabaabaan Afaan Oromoon dhiyaate tokko, yemmuu dubbisan taateewwan walitti fufiinsa qabu seenessa waan ta'eef, addaan kutanii dhiisuu keessi miira isaanii hin danda'u.

Ergaa isaa hubachuuf hanga dhumaatti dubbisuu. Afaan Oromoo dhiyaachuun hanga dhumaatti dubbisu. Afaan Oromoon dhiyaachuun ergaan isaa akka ergaasaa hubatan rakkoo muudatu hin jiru. Itti dabalees waanuma kanaan dura beekan seenicha keessatti kan dubbisan waan itti fakkaatuuf miira isaanii hawwata. Maal ta'inna laataa? Gaaffii jedhuuf deebii argachuuf itti fufiinsaan dubbisu.

Gaaffii₄: Eyyee tattaafii nan godha. Fakkeenyaaf barattoonni kutaa barnootaa ala kaka'umsa mataa isaaniitiin asoosama gabaabaa akka dubbisan ni taasisa jechuun deebisaniiru

***Barsiisota₁^{ffaa} fi ₂^{ffaa}*:** “Eyyee yeroo boqonnaa akka dubbisan nan kakaasa akkasumas kitaaba dubbisanii kan dubbisan irraa akka dareetti fidanii dhiyeessan gochuun tattaaffii ni goona” jedhanii deebisaniiru.

Barsiisaa₃^{ffaa} fi *ffaa*: “Kitaaba adda addaarraa asoosama gabaabaa dubbisanii akka fidanii daree keessatti dhiyeesan gochuu akka dandeettii dubbisuu isaanii gabbifatan taasisuun tattaaffii akka godhan ni taasisna” jedhanii deebii kennaniiru.

Akkuma Zamanfas Baarakii (1991) (Ibson (1996) wabeeffachuun bareesetti dandeettiin dubbisuu dandeettiwwan biroof bu’uura ta’uusaa ibsuun deebii barsiisota kanaan yoo wal-bira qabamu kan wal deeggarudha. Kunis asoosama gabaabaa kitaabarraa dubbisanii daree keessatti barreessanii fiduun dubbisuu yookiin dubbachuun barattoota biroof ergaasaa dabarsuu danda’u.

Gaaffii 5: Akkuma barsiisonni deebisanitti:

Barsiisaa₁: “Barattoota hirmaachisuun dhuunfaan akka dubbisan gochuu.”

Barsiisaa₂: “Barattoota gareedhaan qoodamanii irratti qophaa’anii akka dhufanii dhiyeessan gochuudhaan.”

Barsiisaa₃: “Barattoonni akka dubbisaniif daree keessatti carraa kennuun hanga danda’etti yerootiin fayyadamuun xumuruu.”

Barsiisaa₄: “Sagantaan barnootaa hundi yeroo daanga’u waan qabuuf, hanga danda’emetti yeroo kenname keessatti xumuuramuu qaba. Garuu yoo xumuramuu baate hojii manaa kennuun akka dubbisanii dhufan gochuudha.”

Walumaa galatti barsiisonni akka dubbisanitti, barattoonni dandeettii dubbisuu isaanii akka gabbifataniif yeroo kaa’ame keessatti tooftaa adda addaa fayyadamuun hojjechuu akka isaanirra jiru ibsaniiru. Itti dabalees barsiisonni asoosama gabaabaatti fayyadamuun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu yoo barsiisan barattoonni dafanii akka hubatan ni gargaara kanaaf barsiisaaf yeroo gabaabaa keessatti waan barsiisuu qaban akka barsiisan ni gargaara.

Akka deebii barsiisota kanaatti yaada (Baddiluu Waaqjiraa (1996) barreesseen yoo wal qabsiisne kan wal deeggarudha. Kunis barsiisaan dandeettii ogbarruu dubbisanii hubachuu barsiisuuf toftaalee yeroo hundaa hojiirra ooluu qaban keessaa barataan akka dhuunfaatti dubbisu gochuun murteessaadha.

BOQONNAA SHAN : Cuunfaa, Argannoofi yaboo

Boqonnaa kana keessatti odeeffannoo barattoota dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuu irratti odeeffannoo qorannoo yaalii gaggeeffaman barattoota garee lamatti qoodamaniifi barsiisota irraa argame bu’uura godhachuudhaan argannoon kanaan mul’ate cuunfaa, goolaba fi yaboo duraa duubaan dhiyaataniiru.

5.1. Cuunfaa

Asoosamni gabaabaan karaa ittiin ogummaan barreeffama Afaan Oromoo mul’atudha. Aadaaf duudhaan amantiin falasamaafi kkf ittiin ifa bahee mul’atudha. Asoosamni gabaabaa dubbisuufi dhaggeeffachuuf miira namaa amala kakaasuu qaba. Barnoota barsiisuuf gahee guddaa qaba. Keessumattuu barnoota afaaniif beekumsa afaaniitiif gahee olaanaa gumaacha. Dandeettii afaanii qabatamaan ni gabbisa seeraafi miidhagina Afaan Oromoo ni barsiisa akkasumas beekumsa jechootaa ni mul’isa.

Yaaduma kanarraa ka’uudhaan mata duree “Gahee Asoosamni gabaabaa dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuu keessatti qabu” jedhu irratti qorannoon kun gaggeeffame. Odeeffannoowwan firii qormaataa qorannoo yaaliifi afgaffii barsiisotaarraa walitti qabamuun dhiyaatanii erga qindaa’e qaacefamanii booda mala lakkoofsaafi dhibbantaan ibsamee booda jechaan deeggaramanii hiikamaniiru. Odeeffannoowwan qabxii barattoota hundaa, garee asoosama gabaabaa barataniifi garee dubbisa biroon dandeettii barreeffama Afaan Oromoo gabbifachuu baratanii amantaan argamanis yaalii daree barnootaatti gaggeeffameen yoo ta’u barattoonni yaalii kanaaf mala iddattoo akkayyoon filatamaniiru.

Qorannoo kana keessatti madda ragaalee kan turan:

1. Firii qormaata barattoota 80 daree keessatti argamanii garee lamatti qoodamanii kan si’a tokko kan jalqabaa irratti kenname.
2. Firii barattoota Shaakalaa fi gilgaalota kan si’a sadii garee yaalii baratani irraa funaaname .
3. Firii barattoota Shaakalaafi gilgaalotakan si’a sadii garee mitiyaalii irraa funaaname.
4. Firii garee yaalii qormaata dimshaashaa barumsa Asoosama gabaabaa boodaa barattoota 40 garee Asoosama gabaabaan dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuu baratanidha.

5. Firii garee mitiyaalii qormaata dimshaashaa barumsa dubbisa biroo boodaa barattoota 40 garee dubbisa biroon dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuu baratanidha.
6. Akkasumas odeeffannoo afgaaffii barsiisota afurirraa argame jechaan addeeffameera, barsiisonni iddaattoof filatamanis mala iddaatteessuu ammargeettiin Barsiisonni Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudaritti argamaniis baay'inni isaanii dhiira lamaafi dhalaa lama jiran fayyadamuun odeeffannoo funaanameera.

Itti dabalees kitaabaafi waraqaa qorannoo namoota adda addaatiin adeemsifaman sakkatta'a barruu qorannichaa ta'uun qorannicha keessatti duraa duubaan mata duree gurguddaafi xixiqqaan dhiyaataniiru.

5.2. Argannoo

Akka yaada bu'uuraa argannoowwan qorannichaatti:

1. Gareen yaalii asoosama gabaabaan dubbisa baratan garee mitiyaalii dubbisa biroon baratan irraa qabxii fooyyaa'aa istaatiksiin mirkanaa'aa ta'e galmeessaniiru. Garaagarummaan qabxiin gidduu isaanii jiruus istaatiksiin mirkanaa'aadha.
2. Akka odeeffannoo firii qormaata barattootarraa hubatametti, barattoonni dubbisa asoosama gabaabaa dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifatan, barattoota kanneen dubbisa biroon dandeettii Afaan Oromoo gabbifatanirraa qabxii fooyya'aa kan galmeessan asoosama gabaabaan barachuu qofaan. Kunis miiniin(giddu galli) warra asoosama gabaabaan baratani 7.53fi staanderd diveshiniin 1.739 yoo ta'u kan warra mitiyaalii immoo miiniin 6.60 staanderd diveshiin 1.676 dha.garaagarummaan staatiksiin yeroo ibsamu ($T=2.422$, $df=78$, $p=0.18$) yoo ta'u effect size isaa 0.54 dha. Af gaaffiin barsiisotaa waajjin taasifamees kanuma mirkaneessa. Akka odeeffannoo afgaaffii barsiisotaarraa hubatametti, barattoonni asoosama gabaabaa dubbisuuf miira kaka'umsa keessoo qabaachuun isaanii dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu sadarkaa olaanaan akka gabbifatanidha. Dandeettiiwwan kanneen akka dubbachuu, barreessuu gabbifachuu danda'u. Itti dabalees dandeettii dhaggeeffachuuf damaqina argatu.
3. Akkuma beektonni adda addaa ibsanitti ogbarruu tokko dubbisuun, dandeettiiwwan afaanii adda addaa gabbifachuun ni danda'ama. Yaaduma kana cimsuun barsiisonni asoosama gabaabaatti fayyadamuun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu barsiisan barattoota isaanii sadarkaa olaanaatti dandeetti dubbisuu gonfachiisaa, dandeettii dhaggeeffachuufi barreessuu illee akka gabbifatan gochuu akka danda'anidha. Qorannoo kanaanis hubatameera.

5.3 Yaaboo

Wantoonni asoosama gabaabaa dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuuf xiyyeeffannoo barbaadan argannoo qoranichaa bu’uura godhachuun yaada furmaataa ta’u jedhamanii yaadaman duraa duuban dhiyaataniiru.

1. Ogeessonni qophii sirna barnoota Afaan Oromoo gosoota ogbarruu gara garaatiif xiyyeeffannoo walqixaa ta’e kennuun qabiyyeewwan barnoota Afaan Oromoo keessatti asoosamoota gagabaaboo adda addaa osoo hamachiisanii gaarii ta’uu ni danda’a.
2. Barsiisonni Afaan Oromoo barsiisan gahee asoosama gabaabaa barattoota hubachiisuuf barattoonni dhuunfaan asoosama gabaabaa akka dubbisan utuu jajjabeesanii shaakalaafi gilgaalota asoosama gabaabaa kennuun utuu hojjechisanii gaarii ta’a.
3. Garaagarummaa garee barattoota asoosama gabaabaan dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu barataniifi garee asoosama gabaabaa malee dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu baratan gidduu jiru ilaalchisee barattoonni shamarranii caalaatti akka cimoo ta’anidha. Hojii manaafi abbaltiiwwan barattoonni dhiiraa akka kaka’umsa dubbisa asoosama gabaabaa qabataniif asoosama gabaabaa adda addaa dubbisiisun dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuuf akka carraaqan osoo jajjabeefamanii gaarii ta’uu danda’a.
4. Barsiisonni asoosama gabaabaa adda addaatti gargaaramuun barattoota isaanii dandeettii barreeffama Afaan Oromoo dubbisuu barsiisuun gaariidha. Dandeettiin dubbisuu bu’uura dandeettiiwwan biroo ta’uu hubachiisuun dandeettiiwwan kan biroo gonfachiisuuf, bu’uura buusuun akka danda’amutti utuu shaakalaaf gilgaalota adda addaa qopheessuun hojjechiisanii gaarii ta’uu danda’a.

WABIILEE

- Addunyaa Barkeessaa . (2011). Akkamtaa, yaadrimee Qorannoo Hujoo. Finfinnee: Oromiyaa.
- Asafaa Tafarraa (2009). Eela Seenaan Ogummaa Oromoo: finfinnee fareast trading P.L.C
- Atkins. J. Hailon Banteyerga and Nuru Mohammed. (1996). Skills Development Methodology. (Part II). Department of Foreign Language and Literature, Addis Ababa University: Addis Ababa University Press.
- Berg, B. (2001). Qulalitative Research Methods Staff for the Social Sciences. California State university.
- Berhanu mattews, 2009. Fundamentals of Literature. Addis ababa. Printed by Alpha printers PLC.
- Brumfit, C.J.and R.A. Carter. 1986. Literature and Language Teaching. Oxford University Press.
- Carter and M.N long.(1991). Teaching Literature Longman. Group UK Limited.
- Cohn Land manion L.(1994). Research methods in Education. (4th.ed). London:Routlegde.
- Collie, J. and Slater, S. Slater. (1987). Literature in The language classroom. A resource ideas and activities Combridge University press.
- Creswell, J.W. (2009). Research design: Qualitative & Mixed research methods approaches (3rded). Thous and oaks, calif: sage publication.
- Dastaa Dassaaleny, (2002). Bu'uura Qorannoo.Addis Ababa:Boolee printing Entrprise.
- _____.(2013). Bu'uura Qorannoo. Addis Ababa:Maxxansa 2ffaa,Printed far East trading.
- Denscombe, M. (2007). The Good Research Guide for Small- scale Social Research Projects. Third Edition, Open University Press.
- Dreyer, C. 1998. 'jmploring learners' reading comprehension by means of strategy instruction;
- Elliott, R.(1990). Encouraging reader-response to literature in ESL situations. ELT Journal 44(3), 191-198.

- Gammachuu Galaalchaa, Mitikuu Dhibbisaafi Tashoomee Egeree (2001) Caaculleefi maalaawwan barruu asoosamaa hidhaa lffaa: Finfinnee printed by united printers.
- Geetachoo Rabbirraa (2005) Furtuu seer-luga afaan Oromoo. Finfinnee: commercial printin press.
- Gootz. J. w and Margaret L.D(1984). Ethanography and Qualitative Designin Educational Research. Florida:Academic press.
- Hill J. (1994). Using Literature in Language Teaching: London. Macmillon Publishers Ltd.Jessica H. and Scott K. (1991). Folklore in the Marshall Area Rome: Italy.
- Ibson, E. 1995.'The Double Role of fiction in Foreign Language Teaching to wards acreative
- Lazar, G. (1993). Literature and language teaching. A guide for teachers and Trainers, Cambridge university press. Cambridge, USA.
- Mcrae, J. 1991. Literature withasall '1' Hong kong. Macmillan publishers limited.
- Melakneh mangistuu (2006). Fundamentals of literature: Addis Ababa: commercial print in press.
- Muijis, D. (204) . Doing quantitative research In Education; Doing quantitative research in education with SPSS.London: Sage publications.
- Murdoch. G. (2002). Exploiting well-known short stories for language skills development. IATEFL LCS SIG Newsletter 23,9-17.
- Nunan,D. (1992). Research Method in Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nuttall C. (1992). Teaching Reading Skills in a foreign language. Heinemann Educational Brooks Ltd.
- Oster, J. (1989). Seeing with different eyes: Another view of literature in the ESL class. TESOL Quarterly, 23(1), 85-103.
- Richards, T.C and S. Rodgers. 1986. Approaches and methods in language Teaching, Cambridge university press.
- Silberstein, s. 1994. Techniques and resources in teaching reading. Oxford:oup.
- Wasanee Bashaa (2008), Bantuu Haaraa:Finfinnee EMAY Printers.

Williams,R, 1986. “To ten principles for teaching reading.” English language teaching journal 40:1.

Young. A. (1996). Introducing critical thinking at the college level with children’s stories. College Twaching. 44(3),90.

በድሉ ዋቅጅ፡፡ 1996፡፡ በስነ-ጽሑፍ ቋንቋን ማስተማር፡፡ ባህርዳር ዩኒቨርሲቲ፡፡አድስ አበባ፡፡

ዘሪሁ ንአስፈው፡፡ 1992፡፡ የስነ-ጽሑፍ መስረዊያን፡፡አድስ አበባ፡፡አድስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፡፡

ዘመንፈስ ባራክ፡፡ 1991፡፡ በስነ-ጽሑፍ አማካኝነት አማርኛ ቋንቋን ለማስተማር የአጭር ልበወለድ ሚና በ11ኛ ክፍል ተማሪዎች ላይ የተካሄደው ጥናት በአ.አ.ዩ ለኤም.ኤ. ድግሪ ማሟያነት፡፡ (ያልታተመ)

ፈቃደ አዘዘ፡፡ 1988፡፡ “አንዳንድ ነጥቦች ስለሁለተኛ ደረጃ ትምህርት ቤቶች የአማርኛ ቋንቋ ትምህርት አላማዎች፣ ስለስርአተ ትምህርት፣ ስለመማሪያ መጻህፍትና ስለስነ-ጽሁፍ ሚና በቋንቋ ትምህርት (1944-1982)”፡፡ ለዘጠነኛው የቋንቋዎች ጥናት ተቋም አመታዊ ሴሚናር የቀረበ፡፡ አድስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፡፡

ወንድወሰንአዳነ፡፡ 1994፡፡ አማርኛን በሁለተኛ ቋንቋነት ለምማሩ በስነ-ጽሑፍ ፋይዳ፡፡ የ7ኛና የ8ኛ ክፍል የአማርኛ መጻህፍት ዝግጅት ግምገማ ላይ የቀረበ አዉደጥናት አ.አ.ዩ፡፡ (ያልታተመ)

ያለዉ እንዳወቀ ሙሉ፡፡ ደ/ር (2006:151)፡፡ የምርምር መሰረታዊ ምርሆችና አተገባበር፡፡

DABALEEWWAN: Yuunivarsiitii Addis Ababaa Koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabqunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii

Dabalee A: Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi fooklooriitti Gaaffannoo Odeeffannoon Barreeffama Dubbisa Walii Galaa kan Barattoota 80'f Funaanamu

Gilgaala 1 shaakala dubbisa duraa yeroon kenname 15'

Dubbisa dhiyaate osoo hin dubbisin dura gaaffiwwan armaan gadii irratti gareen mari'adhaa deebisaa

1. Naannoo keessanii nama barumsa addaan kute beektuu?
2. Barattoonni maaliif barumsa isaanii addaan kutu?
3. Barattoota dhiiraa moo dubartiitu kanaan irra caalaa miidhama? Maaliif?
4. Barattoonni barumsa isaanii ennaa addaan kutan maatii isaanii maal hojjechuun gargaaru?
5. Hiika jechoota armaan gadii tilmaamaa
 1. Babal'achuu
 2. qulqullina
 3. gidduutti dhiisuu
 4. dhiibbaa

Qorumsa waliigalaa

yeroon kenname 55'

Gaaffiwwan armaan gadii dubbisa dhiyaate dubbisuun deebisi

1. Tamsa'inaafi fooyya'ina barumsaa keessatti qoodni baankii addunyaafi dhaabbilee kan biraa maali?
2. Kaayyoo barnoota hundaaf jedhu galmaan ga'uuf maaltu hojjetamuu qaba?
3. Barumsa gidduutti addaan kutuun maaliif biyyoota guddachaa jiranu keessaatti irra caalaa mul'ata? Guutumaan guutuutti bakkaan ga'
4. Sababiiwwan akka barattoonni barumsa addaan kutan taasisanu keessaa warra ijoo dubbisa keessaa addaan baasii barreessi?

5. Barumsi oolmaa daa'immanii akka babal'atu kan godhe maali?
6. Keeyyata 1ffaa keessatti toora 4irratti gaaleen gufuun inni cimaan jedhu maal agarsiisa?
7. Konfaransiin joomittiinii keessatti gaggeeffame kaayyoo isaa
8. Lakkoofsota barattoota biyyoota laatiin ameerikaa barumsa gidduutti dhiisanii hamami
9. Naayijeeriyaafi paakistaan biyyoota baayyina uumataan beekaman keessa jiru moo hin jiran maaliif?
10. Afaan barnootaa, dhiibbaan sanyii, amantii, aadaa diinagdeefi fageenya manneen barumsaa hirmaannaa barattoota irratti dhiibbaan isaan qaban maali?

Mata duree: Lakkoofsi Qofaan Ga'aa Miti

Biyyoota guddachaa jiran keessatti, daa'imman harki sadii waan barumsa gidduutti dhiisaniif ykn cufumaa (gonkumaa) mana barumsaa hin deemneef, carraa barumsaa marsaa duraa kan waggaa afuriillee osoo hin argatiin hafu. Kanaaf, biyyoota hedduu keessatti daandii guddinaaf gufuun inni cimaan ammayyuu hin buqqa'in jira.

Rakkoo kanaaf furmaata barbaaduuf konfaraansiin mata-duree “Barnoota Hundaaf” jedhu. Magaalaa Joomittiini, biyya Taayilaandi keessatti bara 1990 jalqaba irratti geggeeffamee ture. Eddasii as, tattaaffiin bu'a-qabeessi mul'achaa jira Biyyootiin laatiin Ameerikaa, waggootii shanan jalqaba 1990 keessatti, gidduu galeessaan barnootaaf baajata ramadan qabxii 1.40 ol guddisaniiru. Waan kana ta'eef, biyyootiin Laatiin Ameerikaa hedduu keessatti lakkoofsi barattoota barumsa gidduutti dhiisanii fooyya'ina agarsiisaa jira. Biyyootiin salgan baay'ina uummataan beekamaniifi walakkaan daa'imman addunyaa keessa jiraatu jedhamanii tilmaamaman, Naayijeeriyaafi Paakistaan irraa kan hafe, haala nama aajaa'ibsiisuun qabeenya isaanii barumsa sadarkaa tokkoffaa irra oolchaa jiru. Baankiin Addunyaas, waadaa Joomittiinitti gale eeguun liqii barnoota bu'uuraaf kennu harka sadiin guddisuun gara biliyoona tokkootti ol kaaseera.

Fooyyeen biroo mul'achaa jiru, jijjiirama ilaalchaati. Bara 1990 dura, mootummoonni barbaachisummaa barnoota dubartootaa dubbatan lakkofsaan muraasa turan. Waggootii 1990 as garuu, bakka baay'eetti, barnoonni dubartootaa mata duree marii ta'ee dhufeera. Kun yoo hojiiti jijjiirameef, dubartoota qofaaf osoo hin tahin, guddinaafis tarkaanfii isaa guddaadha. Waggootiin 1990, waggootii barumsi oolmaa daa'immanii itti babal'achaa dhufedha. Waggaa shanan

gidduutti lakkoofsi daa'imman barumsa oolmaa daa'immaniif galmaa'an 40% oliin guddina agarsiiseera.

Kun hundumtuu yoo ta'eellee, tattaaffiin godhamaa jiru, galii isa “Bara 2015tti Barnoota Hundaaf” jedhu bakkan gahuu hin danda’u.sababa afaan barnoota, dhiibbaa lammii ykn sanyii irra ga’uun, amantii, aadaa, dinagdeefi fageenya manneen barumsaatiin, daa'imman hedduun carraa barumsaa argachuu hin dandeenye. Aadaan sirna barnoota jiruu ykn yaada beekamaa ta’e qofa guddisuufi sirni barnootaa kun immoo fedhiifi hawwii naannoofi rakkoo dhaloota amma wajjiin kan hin deemne ta’uun isaa hirmaannaa barattootaa irratti dhiibbaa geessiseera. Kanaaf, rakkoon hirmaannaa barnootaa lakkoofsa mannen barumsaa baay’isuu qofaan furmaata hin argatu.

Naannoo barattoonni hedduun mana barumsaa deemanitti immoo rakkoo inni guddaan, qulqullina barnoota kennamuuti. Bakka hedduutti, barnoonni kennamu jireenya barataa wajjiin waan walhin argineef, barattoonni barumsa isaanii giddutti dhiisu. Ijoolleen barumsa xumuran hojja yoo hin argatan ta’es, maatiifi ijoolleen barnoota irraa fedhii dhabu.

Ijoolleen waggaa waggaan mana barumsaa deeman, barumsa isaanii akka itti fufan gochuuf, waa hedduun ta’uu malu. Leenjii barsiisotaa, meeshaalee daree, barnootaafi qabiyyee sirna barnootaa fooyyeessuun barbaachisaadha. Fedhiin barattoota rakkoo qabanii eegamuu qaba. Barnoonni kennamu jireenya barattootaa wajjiin kan walqabate ta’ee jireenya gara fuula duraatiif kan isaan qopheessu ta’uu mala. Barnoonni kennamu, kan hojii nama dhabsiisu ta’uu hin qabu. Ogummaa adda addaan kan nama qaree, fooyya’ina jireenyaaf kan nama qopheessu ta’uu qaba. Biyyootiin qabeenya isaanifi gargaarsa argatan harka caalu barnoota ol’aanaaf osoo hin taane kan sadarkaa tokkofaaf oolchuu qabu. Yeroo amma kana gargaarsa kennamu keessaa sadarkaa tokkoffaa babal’isuuf kan ooluu 2%qofaadha. Haalli kun fooyya’ee carraan barnoota bu’uuraa babal’achuu qaba.

Hojii manaa shaakala dubbisa boodaa

Gaaffilee armaan gadii deebisi

1. Barreessaan barreeffama kanaa keeyyata 3ffaa irratti kun yoo hojiitti jijjiirameef dubartoota qofaaf osoo hin ta'in guddinaafis tarkaanfii isaa guddaadha yemmuu jedhu maal jechuu isaati?
2. Akka dubbisa kanaatti biyyoota guddachaa jira keessatti daandii gudiinaaf gufuu cimaan maali?
3. Jecha **duuchaan** jedhu kanaaf hiika ta'uu kan danda'u keeyyata 1ffaa keessaa kami
4. Keeyyata '3ffaa keessatti jechi **babal'achaa** jedhuuf hiika kan ta'u maali?
5. Yaada waalii gala dubbisa kanaa maali?

Dabalee B: Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi fooklooriitti Gaaffannoo Dubbisa Asoosama Gabaabaakan Barattoota 40'f Qophaa'e

Asoosama gabaabaa garee yaaliif qophaa'e

Gilgaala 1: Shaakala dubbisa duraa Yeroon kenname 15'

Gaffiwwan armaan gadiirratti gareen mari'adhaa deebisa

1. Kitaabolee hanga yoonatti dubbiste maqaa dhayi
2. Kitaabolee dubbiste keessaa kam irra filatta? Maalif?
3. Asoosama dubbistee beekta? Asoosama dubbisuun kee sigamachiise moo sigaddisiise? Maalif?
4. Asoosama dubbiste maqaa isaanii tarreessi?
5. Hiika jechoota armaan gadii tilmaama
A. Qooddatoota/Namfakkii B. Yoomessa C. Waliddaa D. Dhaamsa

Gilgaala 2: Shaakala yeroo dubbisuu yeroon kenname 55'

Gaaffiwwan kanneen asoosama armaan gadii dubbisuun deebisi

1. Caasaa asoosama dhiyaatee addaan baasii barreessi
2. Irbaata nyaatee kan jedhee gaafate eenyu?
3. Yoomissi asoosamichaa maali?
4. Waliddaan asoosama kanaa maali?
5. Eenyu faa gidduutti uumame?
6. Keeyyanni tokkoffaan waa'ee maalii seenessa?
7. Mucayyoofi barsiisaa Bonsaa keessaa eenyutu miira ofii to'achuu dadhabe?
8. Mucayyoon sun intala eessaati?
9. Enyutu akka gudeeddii faallaatti hin hiqneef kakate?
10. Barsiisaa bonsaan kakuu isaarratti yeroo hunda ejjennoo akkamii qaba?

Mata duree Duungoo Halkan Sanaa

Uumaan-uumamni- namni- humni ofii-miirri ofii....kun cufti si qora kun cufti farad jireenyaa ati gulufsiisturraa si kuffisuuf si darbata. Jireenyi farada guulaa mitii? Yoo itti baatu si fuudhee fiigee –ofii kaatee si sirbisiisee- kan fagoo hin geenyeef qaama si hurgufee-lubbuu si fuudhee dafqa sirra roobsee-yoo itti beekteef kolfa qasaasee-itti wallaallaan si imimmaansisee –utuu jira jettee itti rarraatuu –utuu ati hinse’iin biyyoon si maka.

“Osoo amma isheen...,” jedhe, fedhiin isaa inni du’ee hindu’iin. “Thii! Osoo isheen maal taatee...? Majan!... Kakuu!... dhukkuba arraba ibiddaa! Isa fooniifii dhiiga harraabu!” sammuu isaa isa waardiyyaa dhaabachuuf kakatetu morme. “Silaa isheen woo mucaa daa’ima. Utuu dhalchitee iyyuu geessista. Azalaa qormaataaf guddataa jirtu...”

Cufaa bantee, yaada isaa gidduutti kuttee-mucayyoon

“Qofaa kee si dhiiseen ture miti? Jette, sagalee qalloo miyooftuu sanaan. Waan dubbatu dhabe. Ol ilaallaan ijawwan bakkalcha sana irratti ibsiteetti. –mucayyoo xiqqqoon. Sagaleen isaa osoo hollatuu “Lakki...hinturre” jedhe. Barcuma dhiistee sireerra teesse. Dugdi isaa lamatti tamsa’e.

“Irbaata nyaatte?” jette.

“I...hii? Lakki hin nyaanne”

“As nyaanni mishaan hin jiru. Hoteela olla tanaan sii fida” jette.

Qarshii itti kennuu abbalee, “Ati as keessaa hojjettuudha moo mucaa warra manaati?” jedhe.

“Lamaan iyyuu miti”

“Thii?”

“Ofii kee beeki” jette,

“Atamittan beekuu dandaya?” jedhe.

“Kana, kana, kana, ilaalii barai” jettee qaama ishee, haxaroo maddii isheefi rifeensa ishee qubaan agarsiifte.

“Ammas naaf hingalle” jedhe.

Takka kolfite.

“Durba Arsii hin beektuu?” jette.

‘Ati woo mucaa xiqqoodha maal hojjechuu as dhufteree?’

“Maal siif godha? Inni gatii hinqabu. Maallaqa kenni osoo irbaanni hindhumiin, deemeen sii fida.”

Diduu hin dandeenye. Yaadni isaa garuu daran waliin dhahame. Waa’ee ofii ishee-waa’ee ofii isaa waa’ee ofii isheefi waa’ee ofii isaa yaada. Marti isaa akka foo’aa sartii walxaxe. Erga kakateefi jireenya isaa kakuun duraa wal bira qabee madaale. Kakuu saniin booda shororkaa malee akka gamachuun onnee isaatti hingoriin ni beeka. Yoo kakachuun isaa madda gammachuu hinta’uufii ta’e maaliif kakuu gaddaatti akka seenetu hibboo itti taha. Maaliif waadaa onnee hinsooranne seenuu!

Kalaankala lama qofaa qofaatti qabdee dhufte –mucayyoon.

Nyaanni ani qopheesse illee ta’uu baatu nyaata ani siif fide tanatti akka gamaddu nan abdadha.” Jette, xarapheessaarra kaayaa. Haasaan afaan isheetii bahu kan umrii isheerraa eegamu miti. Garaa isaatti “Raajiidha” jedhee quqummaadee callise.

“Osoo hindhamdhamatiin hindubbadhu jetteetii?”

“Lakki isaaf utuu hintaane...”

“Isaaf tahes arguuf hedda.”

Harka dhiqachiiftee dhiyeesiteef.

“Atis koottu kaa?”

“Lakki ani illee hinyaadhu.” Jette.

“Ihii maalif?”

“Ani nyaadheera. Quufeen jira.” Jette.

Ofii ishee hinyaattu taanaan buddeena lama fiduun ishee isa dinqe.

“Kana hunda qofaa koo maalan godharee?” jedhe.

“Tokko ayyaa tiyyaaf geessuu?” jette.

“Eessa jirti...jiru” waan jedhutu harkaa bade.

“Kutaa hirribaa tana irraa sadaffaa keessa ciistee jirti.”

“Ni dhukkuba moo?”

“Miti.”

“Maaliree?”

“Homaa.”

“Tole-geessiif.” Jedhee callise.

“Dhufe.” Jettee buddeena tokko fuutee baate.

Waan marti keessummaa itti tahe-barsiisaa Boonsaatti. Irbaata dhiyaateefii, dafee dafee nyaatee kahe. Mana bunaa seenee waan dhugu barbaadee saniin booda, waan itti aanee dhufu tilmaamuu hin dadhabne. Kakuu sana otoo beekuu dagachuu fedhe. Jarreen sooma itti tumanis baadiyyaatti hafan. Namni isa argu hinjiru. Tari yoo waaqayyo!... itti fufee yaaduu hinbarbaadne. Waa’ee mucayyoo sanii garuu homti taha jedhee hinshakkine. Isaa harka isaa dhiqatee cufaa banuuf harkisuufi mucayyoo banuuf dhiibu tokko tahe. Inni keessatti deebi’e. Isheen ol seente.

“Nyaattee?” jettee fuula ifaa saniin ija isaa keessa ol ilaalte.

“Ehee, nyaadheera.”

“Rabbi siif haa laatu, osoo ati hin dhufne tahee ayyaan tiyya agabuu bulti.” Jette.

“Maaliif?”

“Isa dhiisi. Amma eessa dhaquuf kaate?” waan jedhutu itti bitaacha’e.

“Mana bunaa dhaquuf.”

“Maaloo hin dhugiin-nama dhugu hinjaaladhu.” Jette-mucayyoon xiqqoon sun. Ni na’e. Jaalala isa kam akka isheen odeesitu isaaf hingalle. Harka isheetiin harka isaa tuqxee jennaan dafee irraa deebi’ee siree irra gadi taahe. Bakka dhaabattutti haftee ija isaa keessa ilaaltee kolfite. Kolfa naasisaa-sodaachisaa san.

“Joonjee, Durba baadiyyaan sitti fakaadhe miti?” jette.

“Akkam?”

“Huccuu kiyya. Fuula kiyya. Rifeensa kiyya tana ogguu ilaaltu. Aadaadha bar. Achitti ni bareeda.”

Daftee isa cinaa siree irra teesse.

“I...Eehee.”

Hafuurri isaa dhagee deebi’uu dadhabe- barsiisaa Boonsaan.

“Maal ree?”

“Maal.”

“Maalin sitti fakkaadha?”

“Maal... maal jedhuree?... mucayyoo xinnoon haasaan ishee miyaa’u.”

“Bareedduu maaf naan hinjenne?” jette.

“Gaaf guddattee geessee jedhamta kaa?” “Isa dhiisi, haayaa, amma nan deema.” Jettee kaate.

Dhugaadha hinseene. Sodaatee ture. Dafee harka isaa itti hiixate.

“Nagaan buli.” Jettee, harka fuute.

“Atis nagaan buli.”

Yeroo isheen baatu balbala cufee deebi’ee siree isaa keessa seene-qormaata irraa furamuu isaaf boqonnaatu itti dhagahame. Silaas ofii sodaatee of jeeqe malee umriin mucayyoo kanaa waan shakkisiisu miti. Icciiitiin ishee duubaa garuu, hibboo

Hojii manaa

Gilgaala 3: Shaakala dubbisuun boodaa

I Jechoota” A” jala jiraniif hiika isaanii “B” jalaa filuun walitti firoomsi

A	B
1. Cufti	A. kichuu
2. Azalaa	B. obboleettii
3. Guulaa	C. marti/ hundi
4. Mishaa	D. kichuu
5. Haxaroo	E. gaarii
	F.collee
	H.muraa addaa
	I. aduu

II. Gaaffiwwan armaan gadii dubbisicharratti hundaa’uun deebisi

6. Qooddatoonni asoosamichaa eenyu fa’i
7. Dhaamsi asoosamichaa maali?

Dabalee C: Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi fooklooriitti Gaaffannoo Shaakala Dubbisa Asoosama Gabaabaa kan Barattoota 40’f Funaanamu

Asoosama Gabaabaa garee yaalii qophaa’e

Gilgaala 1: Shaakala Dubbisuun Duraa

Yeroon kenname 15’

Gaaffiiwwan armaan gadii muuxannoo qabdan irratti hundaa’un deebisaa

1. Gosoota barreeffamaa hanga yoonatti dubbiste tarreessi
2. Asoosamoota hanga yoonattii dubbisite yaaddatta? Maqaa dhayi
3. Kitaabolee barnootaa moo asoosama dubbisuutu irra namatti tola? Maalif?
4. Garaagarumaan asoosamaafi kitaaba barnootaa gidduu jiru maali?

Gilgaala 2: Shaakala yeroo dubbisuu

Yeroon kenname 55’

Gaaffilee armaan gadii asoosama faaya mormaa jedhu dubbisuun deebisi

1. Akka dubbisa kanaatti dhirsa galii xiqqaa qabutti kan heerume eenyu?
2. Qarshiin 400 kan qamisiin ittiin bitame eessaa dhufe?
3. Asoosamni ‘faaya mormaa’ jedhu kun keeyyata meeqa qaba?
4. Yoomessi asoosamicha maali?
5. Waldiddaan asoosama kanaa maali?
6. Eenyuuf gidduutti uumame?
7. Maqaan hiriyyaa Aadde gaametti eenyu?
8. Aadde Gaamettiin hiriyyaa ishee harkaa maal ergifatte?
9. Abbaan manaa Aadde Gaamettii kan garaa hanqate maali?
10. Jecha leeyyofte jedhuuf akkaataa galumsaatiin hiika kan ta’u barreessi?

Mata duree: Faaya Mormaa

Maatii harka qalleessaa keessatti haa dhalattu malee midhaginaafi bareedinaan asittu hafte hinjedhamtu. Horii/qabeenya bashannanaa ta’u hinqabdu. Nama sooreessaafi nama

beekamaadhaan beekamuuf abdiis ta'e carraa hinqabdu. Waan kana ta'eef hojjetaa Biiroo Barnootaa tokkotti heerumuuf dirqamte.

Jireenya qananiitiif umamtullee dhirsa galii xiqqaa qabutti heerumuun yeroo hunda ishii gaddisiisa. Faaya dubartoonni hawwan bareedduufi kan urgaan ishii nama gammachiisu bitachuuf yeroo baay'ee yaada turte. Uffata gatii guddaa baasuufi faaya callee mi'aa ta'e hanga lubbuun keessaa ba'utti barbaaddullee kana keessaa tokkoyyuu argachuu hin dandeessu. Hawwiin ishiin gammaduufi gamna ta'uuf qabdu, hawwiin dargaggoonni midhagina ishiiakka ajaai'ibsiifataniifi akka jaalala ishiitiin du'an qabdu hagana jedhamee hin himamu. Hiriya soorettii barattuu takka qabaattullee ishii gaafachuu hinbarbaaddu. Gaafa ishii gaafatte ofitti aartee abdii kutachuudhaan imimmaan gaabbii dhangalaasaa oolti. Gaafa tokko dhirsii ishii gammadaa poostaa ulfaataa tokko baatee manatti gale. "hoodhu,kana sii fide" jedhee poosticha niitiitti kenne. Ishiinis daftee irraa fuutee tarsaaste. "hojjetaan Biiroo Barnootaafi haati warraa isaanii guyyaa Wiixataa galgala affeerraa mana hooggannaa Biiroo Barnootaatti qophaa'eeratti akka argaman kabajaan isin gaafataniiru" jedhu argite. Dhirsii gammachuu guddaatu itti dhaga'ama jedhee yaadee ture;ishiin garuu kaardicha tuffiidhaan minjaala irratti erga darbitee booda "maal naa godha sitti fakkaate?" jettee gumgumte.

"Jaalallee too waan si gammachiisu natti fakkaatee ture. Rakkoo meeqaanan argadhe seete. Namni hundinuu ni barbaada. Ta'us nama beekamaadhaaf qofa kennama. Hojjattoonni baay'een hin affeeramne. Carraa kanatti fayyadami. Waamicha kanarratti bifa abbaa taayitaa argita,"jedheen. Ija dheekkamsuutiin ilaalaa olii gadi jechaa, "Affeerraa akkanaa kan dhaqu maal uffadheetanii?" jettee gaafatte; innis waan uffata ishii waan itti hinyaanneef, yaaddoo keessa seenuu eegale, "Ahaa kan yeroo mana tiyaatiraa dhaqnu uffattu sun sirraa bareeda, maaliif isa hinuffanne?" jedheen. Niitiin boo'uu calqabnaan aareetuma cal jedhe. Dhumarratti akkana jetteen "Ani wandaboo hinqabu. Kaardicha hiriya kee kan niitiin isaa wandaboo ana caalaa qabduuf kenniif.baayyee garaa isaa hanqate. Haata'u malee, dhimma kana salphaatti ilaaluu hin feene." Jaalallee too,mee itti haa yaannu kan gatiinisaa mi'aa hin ta'iin kan yeroo biraatis uffachuu dandeessu qamisiin gatii xinnaa meeqa fixa?"

Qosataan dhirsa ishii osoo hin dheekkaminiifi hin-nyaknyakin (qocholiin) hagam akka kennuufi danda'u yaadaatii cal-jette. Booda mamaatii akkana jetteen "Qamisiin tokko hanga fixu sirriitti shallaguu dadhabullee qarshiin dhibba afur waan ga'u natti fakkaata."Qarshiin dhibba afur

ayyaana waggaatiif olkaawwatee ture. Hundumaa gaafannaan akka rifachuu ta'ee, "waan fedhes ta'ugaariidha. Qarshichasiif kenneetan qamisii hodhisiifatta" jedheen.

Guyyaan waamichaa dhiyaateera. Qamisiinis hodhamee dhumuu ga'eera. Haata'u malee, Aadde Gameettiin waan gaddite, waan cinqamteefi waan aarte fakkaatti. Gaafa tokko galgala dhirsi ishii guyyaawwan lamaafi sadeen darban keessatti amala haaraa fiddee jirta; maal taate?" jedhee gaafate,"Faaya mormaa takkallee waanan godhadhu hin qabu. Hiyyuummaa kiyya agarsiisaa waamichaarratti argamuurra hafuu naa wayya,"jettee deebisteef, "yeroo kee waan ta'eef abaaboo uumaatiin yoo bareedde nama hinqaanessu. Akka sirraa bareedummoo hin shakkisiisu. Qarshii 4-5tti abaaboo babbaredaa bitachuu ni dandeecha"jedhe.

Yaada isaa hin fudhanne, "hinta'u" jette "Dubartoota sooreyyii gidduutti faaya mormaa malee mul'achuu caalaa wanti nama qaanessu hinjiru,"kana booda sagalee ol fuudhee, "Akkamitti gowwoomnee maaliif hiriya tee, Aadde Giifto bira dhaqnee faaya ishii irraa hin ergifannee? Walitti dhuufeenya gaarii waan qabdaniif qaana'uun sirra hinjiru" jedhe dhirsi ishii.

"Dhugaa keeti jettee gammachuundhaan burraaqaa, "Akkan ishiirraa ergifachuu danda'u hinyaanneyyuu. "Guyyaa itti aanu mana Aaddee Giifto deemtee rakkoo ishii itti himatte. Aaddee Giiftoonis, "kan feete filii fudhadhu" jetteenii faaya qabdu hundumaa itti agarsiiste.

Addee Gameettis mudaayii banatee faaya ishiidhaa ta'u filachuu calqabde. Dura callee mormaa, itti aansite kan biraa masqalii warqee gaggaragalchitee ilaalte. Itti aansitee kan ogummaa addaatiin hojjatame dooqa kaastee erga godhate booda gara daawwiteetti siiqxee ilaalte. Fudhachuus ta'ee dhiisuu murteessuu dadhabde, mamii keessaa lixxe "Faayni ati qabdus kanninuma qofaa?"jettee hiriya ishii gaafatte. "Eeyyee, kan biraa homaa hin qabu. Kanniin keessaa kan sii ta'u fudhachuu dandeecha" jetteen.

Akka tasaa saanduqa xinnoo bareedinaan hojjatamte gurraattii takka keessaa kan hundaarra bareedduu dooqa tokko argatte. Gammachuurraa kan ka'e utaalchi laphee ishii itti dhagahamuu jalqabe. Otoo harki ishii kirkiruu, kastee qamisii irraan mormatti kaawwate. Guddaa itti gammadde. Jarjaruu irraan kan ka'e afuurri ishii ciccitaa "kana naaf ergisuu dandeechaa? Kana qofa!" jettee gaafatte. "eeyyee malee ! fudhadhu" jetteen. Gammachuu guddina utaaltee morma hiriya isheetti maramte. Ergasii faayaa dooqaa ergifattee qabatee gara mana ishii deebite.

Guyyaan shubbisaa ga'eera. Aaddee gameettiin bareeddee jirti. Bareedni akka ishii nama gammachiisuu fi naatoo qabdu kan biraati. Bulchaan hundi hubatee ishii ilaale. Maqaa ishii gaafate; walbares; namoonni biyya alaatti fi bulchaawwan ishii wajjin shubbisuuf dharra'an, hooganichis akkuma warra kaanii qalbiin isaanii ishii ilaale. Ishiinis kabajaafi dinqisiifannaa argatteen machooftee galaana gammachuu daakte. Injifannoo miidhagina ishiin har'a argatte kun fedhii gammachuu yeroo dheeraa hawwitu waan yaadachiiseef fedhii guddaadhaan shuubbiste.

Shubbisichi halkan keessaa sa'aatii kudhanitti raawwatame. Dhirsii ishii namoota sadii wajjin mana xinnoo tokko keessatti hirribni raasaa jira. Yeroon ganna waan ta'eef akka itti hin dhaamonne kaabbortaa haphii tokko qabeefi simachuudhaa ka'e kaabbortaa darbatee gateettii irra buuseef. Aadde gameettiin garuu dubartoonni biraa kaabbortaa addaa kan rifeensa qabu uffachuu isaanii waan argiteef kan ishii haphii ta'uu isaa tuffattee itti qaanofte. Dubartoonni biraa osoo hinargiin daddaftee deemte. Dhirsii ishii kaatee dhaqqabuudhaan "Hanga gaariin dhufutti gadi hin ba'iin sitti dhaamota" jedheen. Diddee ejjeta mana daddafiin buute. Kaabbortaan ishii uffaatte qamisii uffatte biratti nama jibbisiisa.

Karaarra dhaabbatanii eeganillee gaarii argachuu hindandeenye. Waan abdii kutataniif dhaamochaa hurgufamaa miilaan gara manaa deemuu jalqaban. Boodarra gaarii caccabaawwan guyyaa guyyaa hiyyummaafi dulluma isaaniitti jibbamanii dhokachuu waan oolan fakkaataniif halkan walakkaa booda akka fedhanitti socho'an keessaa tokko argatanii kireeffatan. Gaarichis balbalarraan isaan ga'e. baay'ee waan dadhabaniif wal harkisaa manatti galani.

Hojii manaa

Gilgaala 3: Shaakala dubbisuun boodaa

Jechoota armaan gadii faaya mormaa keessaa fudhatamani hubannoo keesan irratti hundaa'un hiika isaaniifi dhaamsa asoosamichaa keeyyatoota tuqaman ilaaluun barreessii deebisi.

1. hiyyeesa (keeyyata 1)
2. mijaaa'aa (keeyyata 2)
3. Abdiin (keeyyata 2)

4. na'uu (keeyyata 3)
5. Aangoo (Keeyyata 3)
6. Dhaamsi asoosamichaa maali?

Dabalee D: Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi fooklooriitti Gaaffannoo gilgaalaa 2^{ffaa} Dubbisa Asoosama Gabaabaakan Barattoota 40’f Funaanam

Asoosama gabaabaa garee yaaliif qophaa’e

Gilgaala 1: Shaakala dubbisuun duraa yeroon kenname 15’

Qabxiilee armaan gadiirratti hundaa’aatii akka geengoo qulqullina barnootaa keesaniitin taa’uun mari’adhaatii ibsaa

1. Asoosamni hojii seenesamu dha
2. Sammuu barreesaatiin kan kalaqamu
3. Irra jireessa amalaafi gochaalee dhalli namaa raawwatu bu’uurefachuun qophaa’a
4. Akkuma yeroo darbe barannetti namfakkoota/qooddatoota asoosamicha keessa jiran addunyaarratti barbaadanii argachuun hin danda’amu

Gilgaala 2: Shaakala yeroo dubbisuu yeroon kenname 1:00

Dubbisa armaan gadii ariitiin dubbisuun gaaffiiwwan armaan gadii deebisi

1. Leelloofi waaqoo keessaa kan dursee bilbila gaafate eenyu?
2. Iddoon ta’insi waraabbicha keessatti raawwatame eessa?
3. Keeyyanni lamaffaan waa’ee maalii seenessa?
4. Jechi sassata jedhu keeyya tokkooffaa keessaa maal ibsa?
5. Leelloofi waaqoon eessatti wal baran?
6. Leelloofi waaqoon eega wal baranii hamam ta’a?
7. Leelloon waaqoo maal jettee gowwomsitee?
8. “abbaan kee handaaqqoo sise’e moo kan jedhu keeyyata meeqaffaa keessatti ibsame?
9. Hin ariifatiin hin bareeddi jettee wajjin qilee hin bu’iin kan jedhe eenyu?
10. Bakki hojii leelloo eessa?

Mata duree Aguuggaa

“Leelloo” jedhe Waaqoon maqaa ishii sassataa. “Eenyu iyyuu caalaa sin jaaladha ani”

“Anis Waaqoo koo!Hangan si ibsuu danda’u olin si jaaladha!” “Jechi marti bar keessa ofii namaa hin ibsu, garuu namni wadhakkaa dhuma miira isaa illee ta’u ittiin ibsachuuf jedhee jecha ni uummata” “Ahaa, jecha uumii miira keetiin ibsadhu jechuu keetii? Kunoo kanuma uumameen, hanga namni nama jaalatu olin si jaaladha” jettee hidhii isaa dhungatte. Dhungoo cimaa, dheeraa... Leello erga baree baay’ee ture hin jedhamu. Naannoo ji’a tokkoo yoo ta’eedha. Guyyaa tokko isaa hojii galuuf deemu, taaksii keessatti wal baran. Dhugaa dubbachuuf guyyaa san waan itti dhagahame ibsachuuf innuu ni rakkata. Bililleen siidaa ishii muniik jiru jalaa kaatee dhuftee maddii isaa waan teesse se’e malee dhuguma Leelloon nama dhaabatee deemtu itti hin fakkaanne. Mudhii soonsa, hidhii lakkuu lipsitikiin haxawwamee rosa reefu dhoote fakkaatu, ilkaan kaarruu yeroo isaa eggatee seeqamu, ijaa abaaboo baaqelaa fakkaatu, dabbasaa luuccaa looshaa dheeratee diriiree dugda irra gadi jige. Waalumaa galatti miidhagduu jechi jedhu ibsuuf kan hanqatu, Leelloonni.

Waan jedhee dubbisu dhabee otoo yaada jiruu ishiin dursitee “dhiifama, sa’an meeqa ta’e?” jetteeni. Hatattamaan mobaayilii baasee sa’a laalee “Kudha lama jechuu digdama hanqoodha”jedheen. “Galatoomi,” jette ija isaa keessa ilaalaa. Ini ija ishii ilaaluu sodaatee lafa ilaalte. Wayta kana onnattee, “Maali,Taaksiin kun immoo dafee hin deemuu?”jette rifeensa ishii dheeraa asii achi daddarbachaa. “Maali maaf akkas ariifattaa?”xiyyefattee ilaalaa. “Abbaa kootu natti dheekkama, kan si dhibu, abbaan koo sa’aa kudha lamaan booda manatti na hingalchu. Idduma oolte buli naan jedha.” “Abbaan kee Handaaqqoo si se’an immoo maali?” jedhee akka seequu ta’e.

“Handaaqqoo moo Handaaqqoo, akka buuphaatti na ilaala, bar waanuman lafa dhahee jalaa cabu itti fakkaata, uhi! Amma garuu hedduu natti hadhaayee jira” jette bifa ifannaa tokkoon.

“Hin aariin akkas, dhiisi, maaltu beeka guyyaa tokko ni galateeffatta ta’a” “Garuu bar anumaa yaadeti innis, garuu.....” “Garuu maali?” mormaan gara ishiitti jedhee.

“Jechuun, ala yoo turan waanuma waanbiraa hojjachuuf turan itti fakkaata”

“Kana irratti sirriidha. Yeroon galteef miti, ofuma keetii itti gaafatamummaan sitti dhagahamuu qaba. Ati immoo amma dargageettiidha. Of dandeessuu, dhimma keerratti ofii murteessituu ta’uu qabda. Kana jechuun gargaarsa isaanii hin barbaadiin jechuu miti. Gorsa isaanii fudhattee, murtii kee akka si cimsu gochuu dandeessa”.

“Tole, gorsa keef galatoomi” jette ilkaan ishii kaarruu itti ibsaa “Akka na jalaa hin buune” jedhee dafee,”Wal haa barru, waan baay’ee haasofne garuu wal hin barre”jedhee harka isaa harka ishiitti ergee jabeessee qabee “Waaqoon jedhama” jedheen.

“Leelloon jedhama” jetteen ishiinis ijaan lubbuu isaa keessa galaa. Waan keessa isaatti raawwatamaa jiru himuun nama dhiba. Gubbaa isaa irra garuu dafqi addarraan citee jira. Afuurri citee, cite baay’inaan bahu afaan isaa qaawwa aara konkolaataa fakkeessee jira. “Thii.... Ihii....Bi... bilbila qabdaa? Jechuun kan koo qabattaa..... ani siin bilbilaa.....Mis koolii.....

“Tole naa kenni” hin didne, ishiinis kana feeti ture. “yeroo baay’ee ganama ganaman argama” jettee biraa buute .walii bilbilaa, wal-beellamaa torban duraa si’a lama, torban lammaffaa keessa guyyaa sadii, torban sadaffaa keessa guyyaa shanaffaa isaanii irra jiru amma. “waaqoo nin deema” jette wayyaa ishii ijaan barbaaddee.akka nama “wuushuu” baratee utaaltee siree irraa kaatee wayyaa ishii keeyyatte. Haalliifi quphinni ishii isa dhibus callisee fajajee gammachuun machaa’ee ishii ilaala. Bilillee, Monaalizaa, kiliyoo paatiraa, lakkii Leelloo.... Leelloo Garbiiti.

“Waaqo nin deema” jettee itti adeemtee adda isaa dhungattee harkistee kaaste. Innis ka’ee wayyaa ofii keeyyatee, waliin bahan.karaa waliin deemuuf. Karaa deemuu beeku; karaa deeman garuu hin beekani. Jalqaba gaarii. Boru maaltu beeka? Maaltu beekayyu maaltu beeka? Jalqaba gaarii. Xumura maaltu beeka?

Gaggeessee yoo deebi’u hiriyyaan isaa itti bilbilee beellame. Wal arganii itti himuu jalqabe. “Waaqo haarawa” jedhee haalli isaa isa dinqe. Kaleessa abdii dhabee qalbii dhabee boru biiftuun hin baatu hanga jechuu gahe sun har’a, har’a biiftu dhiitu baatiin bahuu hin ooltu jechuun isaa hundumaa irra isa dhibe. Ta’us hamleen dhaggeeffate. Hundumaa erga dhagahee booda “Hin ariifatin, hin bareeddi jettee wajjin qilee hin dhaqin, waan hunda suuta of eeganoon raawwadhu. Karaa tarkaanfattu mara suuta haalaan ilaalaa deemi” jedheen. “Kana hubachuu dadhabee miti ani, hiriyyaa koo, garuu wanti ati hubachuu qabdu; wal barachuun carraadha; jaalalli firii wal-

baruuti, gaa’ellifirii jaalalaa “Maa utaaltee jaalala, gaa’ela jettaa, suuta qoradhuu qo’adhu”
“Waantokko haftee hin qabdu; si’inaaffaan yoo qabe malee!”

“Siif taanaan maal na dhibe, hundaafuu mee dhisi, haasaa biraa hinqabduu?”

“Waaqo na dhagahuu didde malee torban lamaan dura sitti himeen turee bar. Ati nama hin dhageessu; of eeggachaa deemi; waan hunda of eeggannoon godhi siin jennaan didde”

“Ani ammallee si’amanaa hinjiru”

“Leelloon waan akkanaa hin hojjattu; intala dureessatii bar. Intala hanga sa’a kudha lamaa ala hin turee bar. Nama biraa argiteeti..... Nama biraatu ishii sitti fakkaate”

“Ana bar garraamummaa keetu na dhiba. Hoolaa Abraham jechuun si’i. Fayyaaleessa koo, namni aguuggaa meeqa qaba, si’I fi si kan fakkaatu achitti immoo kan biraa kan fakkaatu. Nama gubbaa isaa ilaaltee, waan dubbatu dhageessee garaa kee itti hin gatin. Namni qoratee otoo sibira hin gahin qoradhuu bira gahi”

“Leelloon garuu sanhin gootu, nama akkasiis miti”

“Akkas mitii? Siin mirkaneessa taa’ii eegi!”

Manni bunaa Booleetti argamu tokko gar malee waan guuteef namni bakka taa’u dhabeetii walirra taa’a. Haata’u malee Dabaleen bakka taa’u hin dhabne. Otoo hin taa’iin dura ergama isaa ba’uu waan qabuuf dafee siree qabatee yoo deebi’u intala tokkoon wal dhiibaa iddoo dursee qabatee taa’e.

“Maal see ajajamu?” jetteen intali diimtuun bareedduun tokko. “Meettaa anaaf, ofiif immoo kan barbaadde”

“Tole” jettee gamachuun fiigdee kan ajajamtefuutee dhuftee bira teesse.

Dhugaa odeessuu eegalanii, maqaa wal baran, “Bontuu Bayyisaa” waliin ni odeessu oduu mara, kan lafaa, kan samii. Dhugaatii keessa wanti hunduu mataduree oduuti. Oduu, kofla eegalan, wal haamachuu eegalan, wal dhungachuu jalqaban, dhugaatuma jiru. Sagaleen muuziqaa maamila haarawa dhufu gurra duucha yoo jedhame soba miti.

Kan machaa'e gurra maalii qabaa duucha malee. Isa keessa akka shuubisuu tokko ta'u. Dhikkisa muuziqaa wajjin isaanis dhikkisu. Asii achi mooqu. Mudhii walii qabatanii walitti maxxananii jiru. Lubbuun asii achi sosso'anii wal sochoosu. Kana keessa "Boontu, dadhabeen jira, siren qabadhee dhufa.

Nin dhufa rakkoon hin jiru, har'a wajjin Maarsii irra baana".

"Tole sin eega, daffii koottu jedhee lakkoofsa mana sirichaa itti himee biraa sokke. Daqqiqaa soddomaan booda dhaqxee balbala kutaa isaa akka rukutuu gootee bantee ol seente. "Abbee hin raftee'!? dadhabaa wayii dhaa" jettee hawwusaa uffatte fuula irraa fuutee; rifattee achumatti gogdee hafte. "*Shaarmuxaa* naan intala dureesaati, barattuu *koollejjiiiti* jettee na gowwomsitaa?" jedhe Waaqoon bakka ciisee yoo ka'u, waanuma dubbattu dhabdee fajajjee hafte

Hojii manaa

Gilgaala 3 shaakala dubbisa boodaa dubbisa armaan olii irratti hundaa'uun gaaffilee armaan gadii deebisi

1. Leelloon maaliif Abbaa kootu natti dheekama jettee waaqoodhaan?
2. Abbaan koo akka **buuphaatti** nailaala.jechuu dha
3. Leelloon maaliif ganama ganama qofa argamtii?
4. Jechi **wuushuu** jedhu maal ibsuuf gale?
5. Jechi **haguuggaa** jedhu maal ibsa?
6. Yaanni dimshaashaa asoosama kanaa maali?

Dabalee E. Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo Ogbarruufi fookiloorii Barattoota Shaakala Dubbisa Biroon Dandeetti Barreeffama Afaan Oromoo Dubbisuu Gabbifataniif Barattoota garee to'atamoo 40 irraa ittin Funaanamu.

Barreeffama Dubbisa Biroo garee to'atamoof

Gilgaala 1 Shaakala Dubbisa Duraa yeroo kenname 15'

A. Muuxannoo keerraa ka'uun gaaffiiwwan kanaan gadii gabaabsii deebisi

1. Nama naannoo keetti beekaman eenyu?
2. Yoo beekte maalin beekamaa jedhame?
3. Bonnifi ganni birraafi arfaasaan waljijjiiranii dhufuu isaanii maaliin beekta?

B. Hiika jechoota kanaan gadii tilmaami

1. Bitaa galuu
2. Xurree
3. Yaaxina

Gilgaala 2: Shaakala Yeroo Dubbisuu Yeroon kenname 50'

Ariitiidhaan keeyyata seensaafi keeyyata goolabaa dubbisuun gaaffiiwwan kanaan gadii deebisi

1. Namoonni beekumsa akkamitti ilaalu?
2. Beekumsi eessaa argama?
3. Rakkinni attamitti madda beekumsaa ta'a?
4. Beekumsi humna kan jechisiise maali?
5. Akka dhalli namaa xiyyaaraafi kopiitera hojjetu ka'umsa kan ta'e maali?
6. Ifni xurree beekumsaa mullisa jedhame isa kami?
7. Daangaa doofummaa jaaree cabsuuf dhalli namaa maal godhe?8. beekumsi kal-heddeedha yoo jedhu maal jechuu isaati?
8. Dhalli namaa hamuma jireenyaan waldhaanoo qabee falmatu ifa argaa deema jechuun maal jechuudha?
9. Isa keessa darbeef beekumsa isa argee dhagaheef ammo dhugaa baatee kan ta'e maali?
10. Jechi injifannoo jedhu jecha maaliin bakka bu'uu danda'a?

Mata duree Beekumsa

Beekumsi karaa adda addaatiin ilaalama. Kana akka waan hubatamee itti jiraatamu maraatti fudhata. Gariin ammo, adeemsa saayinsawaan wal-qabsiisa. Namoonni bu'uura oogummaati jedhanis jiru. Marti isaaniyyuu tajaajila isaarratti xiyyeeffatan. Hiikni kennamu hamma fedhe baay'atullee, kal-hedduu (multidimensional) ta'uufi jireenya hawaasaatiif gumaachuun isaa hubatamuu qaba. Maddi beekumsa kanaa maali? Gaaffiin jedhu garuu deebii barbaada.

Maddi beekumsaa hedduudha. Karaalee kana keessaa muraasni rakkina, dubbisa muuxannoo, umriifi shaakala ta'uu danda'u. eenyuyyuu rakkachuu kan hinbarbaanneefi rakkina kan jibbu ta'ullee, rakkinni madda beekumsaa ta'uun isaa gama gaarummaa isaati. Namni tokko hammuma rakkatee sammuun dhiphachaa deemu, jireenya bitaa itti galu, keessaa ba'uuf bu'ee baha; kufees ka'a. wallansoo fi falmii akkasii keessaan xurree ifa isa agarsiisuu argata. Haalli kun nama rakkate hundaaf ta'uu baatulle, kan hisachuun falmateef, buusee-baasee ifaajeef karaa injifannoo, kan dhumni isaa mirgaafi gammachuu irraan ga'uu waan ta'eef, abbicha beekumsa horachiise jechuudha. Achii-as- dhufa ilma namaa yoo ilaalle, falmii taasifamutu ifa agarsiise. Ifa kanatu dukkana mo'atee gufuu jireenyaafi xurree beekumsaa itti mul'ise. Haala kanaan, barri dukkanaa darbee barri haaromaa dhufe. Jiruufi jireenya gufuun hadheesses dhandhama gaarii horachiise. Kun ammo, muuxannoo ta'e, isa keessa darbeef beekumsa, isa argee dhaga'uuf ammo dhugaa baateefi fakkeenya gaarii ta'e.

Muuxannoo kanarraa baruun ga'ee dhaloota haaraa waan ta'eef, fudhatee akka madda beekumsaatti itti gargaarama. Of cinaa waan argateefis, hojiirra oolmaan isaa battalummaa qaba. Akka isa yaaxxinaan jiruufi saayinsawaa ta'ee gorsaafi dadammaqsa addaa hin barbaadu. Inni kun akaakuu muuxannoo isa wanta agarru, dhageenyuufi shaakallurraa argamudha.

Umriif ta'e dubbisni muuxannoo namaa nuun ga'a. Jaarsoliin waan muuxataniifi kuufatanirraa hamma beekan, yaadatan nuuf qicu. Isa kaleessa jiraatan irraa kan har'aatiin wal-qabsiisanii gorsu; abboomuu;qajeelchuu akkasumas, komatu. Barreessanis muuxannoofi hubannoo isaa barreeffamaan dhiyeessa. Bakka inni dhaabbate dhaabbachuun dubbistoonni akka ilaalan taasisa. Kanaafuu, jaras ta'ee barreessaan waan hubatanirraa nuuf qoodu. Dhaloonni haaraan ammo muuxannoo isaanii kana alanfachaa, bitaafi mirgaan ilaaluun maqaa itti baasaa, mormaa, deggeraa ka'umsa taasifachuun beekumsa cunqaa'aa (eclectic) horata.

Beekumsi humna-humna hiixatee qabu; isa fiigee qaqqabudha. Kun ammo, dhala namaa hundaaf oolee shiboo bishaaniifi abidda baatu wal-simsiisuun ifa isa kan uumamaatiin morkatu tolchee dukkana mo'e. allaattii samiirraa bu'uureffachuun xiyyaara tolchee balali'e; battalatti halaala ga'uu danda'e. akkaataa sammuun dhala namaa itti hojjetu qo'achuun kompiitera kan hojii isaa saffisiisuuf argate. Kanaanis, dhamaatee (dadhabbi) humnaafi sammuu xiqqeesse. Daangaa doofummaan jaares cabsee darbe.

Gabaabumatti, kal-heddummaan beekumsaa tajaajila, maddaafi gosa isaatiin ta'uu danda'a. Tajaajila isaatiin dhala namaa yeroodhaa yerootti achi-as-dhufa isaa hubachiisaa jireenya guyyaa mo'achuun bayyaanataa akka deemu taasise. Maddi isaas rakkina, qareeyyii muuxannoofi wkf irraa akka ta'e hubate. Beekumsi dhimma tokkoof oolu isa biraarraa adda akka ta'es addaan baafachaa har'a ga'e. haata'u malee, wal-malee akka hintolles hubate.

Gilgaala 3: Shaakala dubbisa boodaa

A. Jechoota armaan gadii dubbisicha keessaa ba'an, akkaataa dubbisichaatti hiika isaanii kenni

1. Xurree _____
2. jaare _____
3. Muuxannoo _____
4. Ifaajan _____ Gaaleen guutamu
5. Beekumsi humna _____ Gaaleen guutamu
6. alaanfate _____

Dabalee F. Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo Ogbarruufi fookiloorii Barattoota Dubbisa Biroon Dandeetti Barreeffama Afaan Oromoo Dubbisuu Gabbifatan gilgaala 2ffaa Barattoota 40 irraa ittin Funaanamu.

Dubbisa biroo garee to'atamoof qophaa'e

Gilgaala 1: Shaakala dubbisuun duraa

Yeroon kenname 15'

A. Osoo dubbisa armaan gadii hin dubbisiin gaaffiiwwan dhiyaatan irratti mari'adhaa deebisa

1. Waa'ee industiriiifi turizimii maal beektu?
2. Namoonni maalif biyya tokko irraa biyya biraa deemu?
3. Bakkeewwan tuuristootaan dawwataman keessaa fakkeenya sadii kenni
4. Bu'aa holqi soofumar Oroomiyaaf qabu maali jettee yaada?

B. Jechoota armaan gadiif hiika kennaa

1. Turizimii
2. Turistii
3. Imaltuu

Gilgaala 2: Shaakala yeroo dubbisuu

Yeroon kenname 50'

Gaaffiiwwan armaan gadii dubbisa dhiyaaterratti hundaa'un deebisi

1. Tuuristiifi imaltuu gidduu garaagarummaa akkamiitu jira?
2. Gosoonni turizimii meeqatu jiru?
3. Turizimiin addunyaa waraana addunyaa lamaaffaa booda guddina agarsiiseera?
4. Lakkoofsi kanaan gadii dubbisa keesatti maal agarsiisu?
A. 24 (Keeyyata 3^{ffaa}) B. 1924 (Keeyyata 2^{ffaa})
5. Bara 2010 galii turizimii irraa argameen biyya kamtu tokkoffaa ture?
6. Bara 2010 turistoota hedduun biyyi daawatamte kami?
7. Tuuristoonni sababiiwwan hedduuf bakka tokkorraa bakka biraa deemuu ni malu. Sababiiwwan kana adda baasii barreessi?
8. Tuurizimiin dinagdeef biyyaaf bu'aa maalii qaba?
9. Jechi daawwannaa jedhu (keeyyata 1^{ffaa})n maal ibsa?

10. Jechi madda jedhu (keeyyata 4^{ffaa})n maal ibsa?

Mata duree Industirii fi Sochii Turizimii Addunyaa

Akka seenaan ummattoota addunyaa kana irra jiraataa turan ibsutti, namni sirna gamtaan jiraataa wayitii turee eegalee iddoo tokkoo bakka biraatti socho'aa turuun isaa beekamaadha. Namni sochii godheen bakka jireenya mijaawaa fi nyaata gaarii argachuu danda'eera. Keessattuu yeroo bulchiinsa Gibtsii (Misrii) fi Roomaa dangaa babal'ifachuu fi aangoo cimsachuuf namni fagaatee deemaa kan ture yammuu ta'u, jaarraa giddu-galeessaattis magaalota Awurooppaa gidduutti sochii godhee tureen muuxannoo horachuu danda'eera. Sochiin ummanni godhu godhu hundi garuu turizimii jechuu miti.

Haata'u malee, sochii tuurizimii inni olaanaa kan adeemsifame lola addunyaa lamaaffaa booda. Lola kana booda kan babal'ate tajaajilli daandii qilleensa babal'inni bakka bultiifi bashannanaa industirii tuurizimiif gahee guddaa gumaacheera. Karaa biraatiin uumama tuurizimiitiif kanneen sababa ta'an keessaa guddinaafi babal'ina qunnamtii, hojjattoonni miindaa wajjin eeyyama boqonnaa hijjattootaaf kennaman isaan beekamoodha. Kanneen malees hundeeffamuun dhaabbattoota addunyaa, ardiifi kutaalee gahee isaanii gumaachu. Dhaabbattoonni guddina tuurizimiif tumsan kan bara 1942tti hundeeffame dhaabbata gamtaa tuuristoota addunyaafi kan bara 1975tti dhaabate dhaabata tuurizimii addunyaati. **Jechi “Tuurizimii” jedhamu kan madde jecha Afaan Faransaayi “Laatuur” jedhamu irrati.**

Hiikni isaas iddoodhaa iddoo deemuu jechuudha. Akka kanaan tuuristii jechuun kooluu galaan alatti, nama karaa seeraatiin biyya tokkoo biyya biro deemee sa'aatii 24f basha'uuf, fira dubbisuuf, daldaaluf, walgahiif, yaalaaf, amantiif yookiin dhimma kana kan fakkaatuuf achi ture jechuudha. Karaa biraatiin of gammachiisuuf jecha namni sa'aatii 24 gadiif bakka biro deemee achi tura yoo ta'e tuuristii hin jedhamu. Inni kun imaltuu ykn “ekskarshinist” jedhama. Sochii tuurizimii addunyaa keessatti biyyoota misooma dinagdee boodatti hafan caalaa biyyoota misoomamtu gahee ol'aanaa qabu. Akka kanaan tuuristoota addunyaa keessaa 75% biyyoota misooman kudha-lama hin caalle irraa kan maddan yammuu ta'u, ardii hafan tuuristoota maddisiisuus ta'e ofitti fudhachuuf dandeettii fi gahee isaan qaban baay'ee xiqqoodha. Madda tuuristootaa fi galii tuurizimii irraa argamu yoo ilaalle, 80% kan maddu Ameerikaa fi Awurooppaa yoo ta'u harki caalaan galii tuurizimii irraa argamus kan biyyoota kanneen irraa

galuudha. Afrikaa, Eeshiyaa kibbaa fi Baha Giddu-galeessaa irraa tuuristoonni bahan walumatti 6% yoo ta'an tuurizimii irraa galii isaan argatanis baay'ee xiqqoodha.

Industiriin tuuriizimii guddina dinagdee fi hawaasummaa keessatti gahee guddaa qaba. Tuurizimiin babal'ina interpiraayizootz xixiqqootiif haala mijeessuudhaan alatti haala galii fi hojii qabeenyaa fooyyessuudhaan guddina fida. Bakka qonnaan, industirii fi hojiin daldalaa hin babal'annetti daldalli tuurizimii kutaalee dinagdee armaan olii walitti qindeessuu yookin bakka bu'uu ni danda'a. Kana malees, tuurizimii industiroota xixiqqoo fi gidduu-galeessa akkasumas interpiraayizoota ogummaatiif haala gaarii uumuudhaan hojii isaanii ni jajjabeessa.

Waggootii dheeraadhaaf biyyoonni misooma dinagdeetiin boodatti hafan guddachuun kan danda'an warshaalee yoo babal'isan qofa jedhamee amanama ture. Yaanni kun dadhabina waan qabuuf madaala guddina biyyatiif bu'aan isaa yaraa akka ta'e beekameera. Hubannoo kana irratti hundaa'uun yeroo ammaa biyyoonni adda addaa babal'ina tuurizimiitif bakka guddaa kennaa jiru. Fkkeenyaaf, ollaan keenya Keeniyaa baasiin barumsa ishee galiin tuurizimii irraa argattu qofti akka danda'uuf gooteetti. Biyyi kun bara 1992 tuuriizimii irraa galii Doolaara miliyoona dhibba afurii fi shantama (450,000,000) argatteetti.

Walumaagalatti, yeroo ammaa tuurizimii akka kutaa dinagdeetti, boba'atti aanee sadarkaa lamaaffaa irratti kan argamu yammuu ta'u bara 2000 keessa kutaa dinagdee guddina sadarkaa olaanaa kan gahu akka ta'e beektonni ni tilmaamu

Gilgaala 3: Shaakala dubbisa boodaa

Dubisa armaan olii irratti hundaa'uun gaaffilee armaan gadii deebisi.

1. Namni biyya tokkoo ka'ee biyya biro maaliif deema?
2. Sochiin Turizimii inni olaanaan yoom adeemsifame?
3. Dhaabbattoonni guddina tuurizimiif tumsan kami?
4. Jechi "tuurizimii" jedhamu kan madde jecha Afaan maalii irrati?
5. Hikni jecha Aangoo jedhu (Keeyyata-1) _____ dha

Hikni jecha tumsan (Keeyyata-2) _____ dha

Dabalee G. Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo Ogbarruufi fookiloorii Barattoota Dubbisa Biroon Dandeetti Barreeffama Afaan Oromoo Dubbisuu Gabbifatan gilgaala 1ffaa Barattoota 40 irraa ittin Funaanamu.

Dubbisa biroo garee to’atamoof qophaa’e

Gilgaala 1: Shaakala dubbisa duraa

Yeroon kenname 15’

Gaaffiiwwan armaan gadii osoo dubbisa dhiyaate hin dubbisin akka geengoo keesaniitti mari’achuun deebisa

1. Aadaa jechuun maal jechuudha?
2. Wantootaa aadaan ittiin ibsamu keessaa fakkeenya muraasa kenni
3. Sabni aadaa hin qabne jira jettee yaaddaa? Maaliif?
4. Sirna gadaa ilaalchisee waan beektu hiriyyaa keetti himi?

Gilgaala 2: shaakala yeroo dubbisuu yeroon kenama 50’

Gaafilee armaan gadii dubbisa irratti hundaa’uun deebisi

1. Bu’uura diimokraasii ti kan jedhame eenyuuni?
2. Keeyyanni 2ffaan waa’ee maalii ibsa?
3. Amantii kiristaanaafi islaamaa osoo hin eegaliin oromoonni amantii isaan qaban maali ?
4. Sirna gadaa jechuun maal jechuu dha
5. Jaarraa 18ffaafi jalqaba jaarraa 19ffaa maal ibsu
6. Keeyyata 1ffaa sirna gadaa keessatti eenyutu soda malee yaada ibsuu danda’aa?
7. Miseensota hawaasa kana yeroo jedhu maal jechuu isaati?
8. Oromoota gara Kibba Lixaa yoo jedhu keeyyata sadaffaa keessaa maal agarsiisa?
9. Dubbisni dhiyaate keeyyata meeqa qaba?
10. Jechi **naalchuu** jedhu akka galumsaatti hiika isaa kenni?

Mata duree Jireenyaafi Hojii Jireenya Oromoo

Jireenyiifi hojiin miseensa hawaasa Oromoo sirna gadaan gaggeeffama. Gadaan seera hawasaa, sirna oromoonni ittiin walbulchan, kan biyyaaf mirga isaanii ittiin to’atanidha. Hawwiin miseensota hawaasa kanaa sirna gadaa kanaan guutama. Sirni gadaa bu’uura dimookiraasiifi sirna siyaasaa ta’ee hojjeta. Isa jalatti aangoon dhimma saba sanaa hunda bulchuufi seera tumuun kan uummataati. Warri biyya bulchan uummataan filatamu. Inni dhiira kan waggaafi ogeessi gadaan kan isaa ta’e filuufi filatamuuf mirga guutuu qaba. Eenyu iyyuu walga’ii uummataarratti soda tokko malee yaada ibsachuu danda’a.

Amantiin Kiristaanaafi Isilaamaa osoo uummata Oromoo bira hin ga’iin, Oromoonni amantii mataa isaanii qabu turan. Waaqayyo tokkichati amanu. Waaqayyo tokkicha nama hundumaaf isumatu jira. Inni waan hundumaa uume; dur kan ture; gara fuulduraattis kan jiraatu; waan fedhe kan ijaaruufi kan diigudha. Inni qulqulluudha; seera dabsuu, hamaa hojjechuu, cubbuufi soba hinjaallatu. Waaqayyoon yeroo baay’ee gabaabsanii waaqa jedhuun. Ergamtoonnisaa kan hafuuraa ayyaana jedhamu. Karaa ergamtoota isaa kana, waaqayyo oromoota wajjiin wal-qunnama.

Dhuma jaarraa 18^{ffaa} fi jalqaba jaarraa 19^{ffaa}tti Gadaafi sirna waliin jireenya siyaasaa hawaasa Oromoo jijjiirama suutaa keessa ture. Keessattuu kun Oromoota Kibba lixaa keessatti jabaa ture. Naannoo tokko tokkotti jijjiiramni kun jarreen madda qabeenyaafi aangoo ofharkatti galfatan. Jarreen akkanaa kun seera sirna gadaa cabsuufi morkattoota isaanii dhabamsiisuun yookiin naalchuun aangoo qabatan.

Hojii manaa

Gilgaala 3: Shaakala dubbisa boodaa

Gaafilee armaan gadii deebisi

1. “Warra biyya bulchan” (Keeyyata-1)n yoo jedhu maal jechuusati?
2. Keeyyata 3^{ffaa} keessatti jecha jaarraa jedhu kan bakka bu’u kami?
3. Nama hundaaf isumatu jira.....(Keeyyata-2) yeroo jedhu eenyuun jechuu isaatti?
4. Saba (Keeyyata.1) maal ibsa?

5. “Ofharkatti galfatan keeyyata-3n maal ibsuusaati?

Dabalee H: Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi fooklooriitti Gaaffannoo Odeeffannoon Barreeffama Dubbisa Walii Galaa kan Barattoota 80’f Funaanamu

Qurumsa waliigalaa garee yaalii fi garee to’atamoof qophaa’e

Yeroon kenname 50’

A. Gaaffilee armaan gadii “dhugaa” yookiin “soba” jechuun deebisi. 1. Aadaan fudhaafi heeruma Oromoo Gujii bakka afuritti qoodama.

2. Aadaa fuudhaafi heerumaa Oromoo Gujii keessaatti ga’een dubartootaa daran gad aanaadha.

3. Kaadhimmachuu keessatti gurbaatu intala bifti itti tolte filata.

4. Gabbarri butiifi gosoota fuudhaafi heerumaa warra kaaniif gaafatamu tokkoo miti.

5. Hawwiin fuudhuu keessaatti murteessaan abbaa gurbaati.

6. Kaadhimmatanii fuuchuu keessatti murtoo warra wal-fuudhanii dursuun barbaachisaadha.

7. Oromoo Gujii biratti aadaa fuudhaaf hermni akaakuu shan qaba.

B. Gaaffilee armaan gadii walitti firoomsi

A

B

_____8. Kaayoo

A. Waggaa

_____9. Ganna

B. Milkii

_____10. Siinqee

C. Diinqa

D. Sirna

E. Ulee dubbarri/deerri qabatan

Mata duree Aadaa Fuudhaafi Heerumaa Oromoo Gujii

Uummanni tokko karaalee ittiin duudhaa hawaasaa dhalootatti dabarsuufi firooma uumu keessaa inni tokko gaa'ela. Oromoon akkuma baay'ina uummata isaafi bal'ina lafa isaatti aadaan fuudhaafi heerumaa isaallee hedduudha. Aadaa fuudhaafi heerumaa jiran keessaa xiyyeeffannoon dubbisa kanaa kan Oromoo Gujiirratti. Oromoo Gujii biratti fuudhaafi heerumni akaakuu afur qaba. Isaanis kadhaa, hawwii, addibaanaafi butii jedhamu. Hundinuu haala raawwii isaaniitiin garaagara.

Kadhaan seera fuudhaafi heerumaa Oromoo Gujii keessaa isa tokko ta'ee, kan abbaan gurbaa bifaafi qalbii intalaafi haala jireenya warra ishii jaallatee maatii intalaa kadhatee ilma isaa fuusisudha. Dura abbaan gurbaa akka aadaa Gujiitti tamboofi buna xiqqaa qabatee gara mana abbaa intalaa dhaqee intalli nama biraatiin kadhatamuufi dhiisuu ishii gaafata. Yoo hinkadhatamne ta'e, intala isaanii ilma isaatiif akka jaallateefi akka kaayoo ilaalaniif gaafata. Akka kanaatti abbaan intalaa akka aadaa Gujiitti kaayoo ilaallatee yoo kaayoon kenniteef, akka kaayoon kenniteef beeksisuun akka kadhatu hayyamaaf. Yoo kaayoon gaarii hinta'iin garuu akka kaayoon kennuufi didde beeksisuun akka kan biroo barbaaddatu itti hima.

Kaayoon kenniteefii kan fuudhu yoo ta'e, kadhaadhaan waggaa tokkoo hanga waggaa sadiitti turuu nidanda'a. Itti aansee kan dhufu gabbara gaafachuudha. Gabbaraaf abbaan intalaa goromsa lamaafi jibicha tokko (horii sadii) gaafata. Horiin erga kennamee booda, abbaan intalaa jila qopheessatee firaafi ollaa waammatee intala isaa jaallatee kennuu isaa beeksisa. Yeroo kennus si'a sadii "Intala koo jaaladhee ilma keessaniif kenneera," jedha. Itti fufee akka ija hinjaamsine, ilkaan hincabsine, harka hincabsine, miila hincabsineefi akka mataa hindabsine erga dhaamee booda, akka horaniifi nagaan jiraataniif eebbisa. Kanaan warri gurbaa sirbaa intala fudhatee gala. Intalli heerumte yoo bantii dhabde goromsa warra isheetiif ergan gurra muranii ergu. Kanaan ala homtuu intalarra hingahu.

Inni lammaffaan hawwaadii yoo ta'u, kana keessatti warri qooda hinfudhatan. Sirna fuudhaa kana keessatti gurbaatu intala ofii jaallatetti nama ergatee haasa'ata. Isheenis gama isheen eenyummaa gurbaafi kan warra isaa qoratti. Qorattee duubni maatii isaa kan warra ishii hinsaalfachiifne yoo ta'eefi yoo garaan ishee itti nahera ta'e, 'Tole,' jettee gara isaa dhaqxi. Yoo jibbite garuu nididdi. Erga intalli baatee guyyaa lama bulte booda abbaan gurbaa gara warra

intalaatti jaarsa ergata. Jaarsis akkas jedha “Namni keessan badee ana bira jira, manaa hinbahinaa, malkaa hinbu’iinaa, hinbarbaadiina, manatti na eega anatu dhufa” jedhee dhaama. Abbaan intalaa kana dhageenyaan guyyaa isaan itti deebi’an beellamee manatti eega. Guyyaa beellamaa abbaan gurbaa jaarsa fudhatee dhaqee ol seenee taa’a. Kana booda abbaan gurbaa abbaa intalaatiin “Abbaa ebeluu!” jedhee waama. Abbaan intalaas “Yaa” jedhee owwaata. Abbaan gurbaa yeroo afur irra deebi’ee “Jabbiin tee jabbii kiyya faana galteetti,” jedha. Erga kan jedheen booda jaarsolii fudhatee dhufeen “”Narraa araarsaa, kontoma Daarimuu, narraa qabaa,” jedhee gaafata. Jaarsoliinis abbaan gurbaa goromsa bantii yookiin jabbii tokkoofi jibicha lama akka kennu murteessu. Kanaan booda manguddoonni araarsanii soddaa waliif ta’uun firummaa jabeeffatu.

Sadaffaan addibaana. Addibaanni akaakuu fuudhaafi heerumaa hanga tokko faallaa hawwaadiiti. Innis, maatiin gurbaas ta’e gurbaan osoo quba hinqabaatiin intalli gurbaa jaallatti. Sana booda fedhii ishiitiin siinqee qabatee barii gara mana warra gurbaa dhaqxi. Yeroo achi geessu ala dhaabatee warra manaa waamtee nagaa erga gaafatteen booda ol seenti. Kana boda “ Adda jabaadhaa, addibaana fakkaadhaa, taqeen abaluu eessaa?” jettee bakka ciisicha gurbaa gaafatti. Erga itti agarsiisaniin booda ol dabartee teessi. Gurbaan garaan isaa yoo intalatti addibaana dhufte kanatti hinnaane ta’e diduu danda’a. Garuu yeroo hedduu walii galu. Sababni isaa intalli addibaana dhaqu kan mudaa qabdu, tan nama fuudhu dhabde, haftuu yookaan jibbamtuu taatee osoo hintaane, jaalala gurbaa qofa waan ta’eefi. Gurbaan intalli addibaana itti dhaqxes akkuma warra kaanii jaarsa warra ishiitti ergee araarfatee daraaraa yookiin goromsaafi jibicha kenna. Kanumaan soddaa walii ta’u.

Inni arfaffaan butiidha. Butiin yeroo intalli qoraan, bishaan yookiin loonii galu fedhii ishii malee humnaan fudhatanii galuudha. Gosni intalaa isheedhaa butamaa jirtu bira geenyaan waraana guddaatu ka’a. Wal-waraanu wal-darbatu wal buruksu. Erga butee fudhatee galeen booda, innis akkuma hawwaadii warra intalaatti jaarsa ergata. Araarri butii garuu kaanirra nijabaata. Abbaan intala butamtee warra buterraa jabbii torba fudhata. Kanumaan walitti araaramanii soddoo. Gosni fuudhaafi heerumaa kun rakkina walxaxaa ta’e warra walfuudhanirraan geessisa. Sababni kanaa bu’uurri isaa jaalala waan hintaaneefi. Jarri wal fuudhan yeroo mara afaan isaanii walitti hinmi’aa’u. Fedhiidhaanis walhinunatan. Kun ammoo gara wal-reebuu, dhiiga dhangalaasuu, ija waljaamsuufi qaama cabsuutti deemuu danda’a- rakkoon fayyaa akka maatii sanarra gahu

taasisuu jechuudha. Irra caalaa ammoo, fedhii malee fuudhuun mirga namaa sarbuudha. Kanaafuu, butiin aadaa fuudhaafi heerumaa osoo hinta'in barsiifata gadhee miidhaa geessisan keessa isa tokkodha. Barsiifanni kun yeroo amma kan balaalleffatamuufi hafuu qabuudha.

Walumaa galatti, aadaan fuudhaafi heerumaa Oromoo Gujii afran olitti tarrees sine keesaa kadhaan-fedhii maatiitiin, butiin-fedhii gurbaatiin geggeeffama. Isaan kana keessatti fedhiin intalaa hineegamne. Hawaadiifi addibaanaa keessatti garuu gurbaafi intalli ga'ee guddaa qabu. Kanaafuu ijaarsi bultii fedhii gurbaafi intalaarratti hundaa'a jechuudha. Jireenya jaraatiifis ta'ee guddina naannoo isaaniitiif iddoo ol aanaa qaba.

Dabalee I : Yunivarsiitii Addis Ababaa koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanootaa, Joornaaliiziimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi fooklooriitti Af-Gaaffii Barsiisotaa irraa odeeffannoon ittiin funaaname.

Af-gaaffii barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsaa Qophaa'ina Gudar barsiisaniif qophaa'e.

Kaayyoon Af-gaaffichaa-gahee asoosama gabaaba dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbisu keessatti qabu: ilaalchisee odeeffannoo dabalataa argachuuf kan qophaa'edha.

1. Asoosamni gabaabaa barumsa afaanii keessati gahee qaba jettanii yaaddu? Yoo qaba jettan gaheen isaa maal maalii? _____

2. Asoosamni gabaabaa kitaaba barnootaa kutaa 11ffaa keessatti argaman dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbisuuf (gabbifachuuf) gahee hammamii qaba jettuu? _____

3. Barattoonni dandeettii Afaan Oromoo dubbisuu gabbifachuuf asoosamni gabaabaa gahee qaba jettanii yaadduu? Yoo qaba jettan gaheen isaa maali? _____

4. Asoosama gabaabaatti fayyadamanii barattoonnii akka dandeettii dubbisuu isaanii gabbifataniif tattaaffii akkamii gootu? Fakkeenyaaf barattoonni kutaa barnootaan ala kaka'umsa mataa isaaniitiin oduu durii akka dubbisan ni taasistuu? _____
5. Asoosamni gabaabaa kitaaba barataa keessatti argamu kutaa keessatti akkamittiin hojii irra olchu? Fkn Asoosamni gabaabaa dhiyaatee yeroo kenname keessatti yoo hin xumuuramu ta'e maal gootu? _____

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Qorattuun maqaan koofi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa kootii ta'uusaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo mallattoo kootiin mirkaneeseera.

Maqaa Qorattuu _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani Dr. _____ barattuun kun hojiin ishee of ittisuuf dhiyaachuu danda'uu isaa mallattoo kootiin mirkaneesseera.